

ИВАЙЛО UND KEIN ENDE? III. РЕТРОСПЕКТИВНИ ДАННИ ЗА ОГНИЩЕТО НА Т. НАР. ВЪСТАНИЕ НА ИВАЙЛО ОТ ОСМАНОТУРСКИ ИЗВОРИ

Стефан Йорданов

IVAYLO UND KEIN ENDE? III. RETROSPECTIVE DATA ON THE OUTBREAK OF THE SO-CALLED IVAYLO'S UPRISING FROM OTTOMAN SOURCES

Stefan Yordanov

Abstract: *The well-known event in the history of medieval Bulgaria, the so-called uprising of Ivaylo (1277–1280), is discussed in the article, presumably in regard to its localization. Analysing the Pachymer's term Zygos, some additional comments to the interpretations of this event by the Bulgarian historians are presented. The perspectiveness of the use in analysis of the Ottoman historians Mehmed Neşri and Hoca Sadeddin's information, nevertheless of its subsequent date towards the Ivaylo's uprising, is also underlined.*

Key words: *Ivaylo, uprising, Zygos, Hemus, medieval Bulgaria, ottoman sources, Mehmed Neşri, Hoca Sadeddin.*

Проблемът за характера на т.нар. въстание на Ивайло, за локализацията на неговото начало, както и за произхода, социалния статус и името на неговия инициатор в последните десетилетия стана отново предмет на историческия анализ, в което имах немалък дял – така или иначе, две мои публикации станаха повод за нов поглед върху тези събития. Непосредствено след или паралелно с тях в медиевистичната литература се спряха по-обстойно върху въпроса Пламен Павлов и Кирил Господинов¹. В едно от последните си изследвания по тази тематика Кирил Господинов се опита да даде нова насока на търсенията по въпроса за това къде се разполага огнището на това събитие, най-вече въз основа на допълнителен текстологичен анализ на основния ни извор за събитията, Пахимер, и въз основа на лингвистичен анализ на един от термините в неговия текст, указващ къде се развиват събитията [Господинов, К. Г. 2013, с. 363–372]. Съвсем резонно е да се търсят данни за събитията в онези извори, които са най-близки до тях по време на създаването си. Понякога обаче, и такъв е примерът, към който тук ще се

¹ От трудовете им, които непременно трябва да се укажат, ще посоча: Павлов, П. 2000 б, с. 178–192 (интерактивна публикация: Павлов, П. 2005); 2009, с. 375–383; Господинов, К. Г. 2005, с. 151–174; 2006, с. 105–123; 2013, с. 363–372 и др.

насоча, много по-късни по време изворови известия съдържат също така високо-стойностна информация. В случая става въпрос за османотурски извори от времето на завоюването на средновековната българска държава, които също осветляват събитието, окачествявано като въстание на Ивайло, макар и индиректно и „ретроспективно“. По принцип известията на османотурските извори представляват богат извор на информация за социално-икономическата, демографската и етнолингвистичната ситуация в българските земи. Изследванията на професор Красимира Мутафова очертават това релефно – като се започне от търсенията ѝ как данните от османотурските извори отразяват и историята, и културата на българите, премине се през многобройните ѝ проучвания върху конфесионалните общности на Балканите през османския период от историята им и се стигне до наблюденията ѝ как т.нар. Великотърновска Света гора съзнателно се пресакрализира от османците, така че от християнски да се превърне в ислямски културно-религиозен център². Едновременно с това част от османотурските извори отразяват и социално-политическата картина на завоювана средновековна България, и то не само политическата история на самото завоюване. Смята се например, че османотурската военноадминистративна практика вплита и елементи, унаследени от средновековната българска държава – известно съвпадение на крупни и низови административни единици с някога съществувалите в средновековна България, запазването на категории население, свързано с охраната на проходите, и др.³ Именно върху подобен случай на известия от османотурските извори, подпомагащи осветляването на въстанието на Ивайло и подкрепящи някои от вече формулираните мои виждания за това събитие, ще се спра в настоящото изложение, докосвайки се бегло до тази толкова трудна тематика, на която професор Мутафова е посветила време и сили, дали богати плодове. Висока чест е за мене по случай 60-годишнината на човека и изследователя Красимира Мутафова да ѝ посветя това скромно проучване в знак на респект към изследователските ѝ приноси и в името на

² Срв. напр.: **Мутафова, К.** 2008, с. 141–155; **Мутафова, К.** 2009, с. 514–534; **Мутафова, К.** 2001, с. 409–447; **Мутафова, К.** 2003, с. 578–596. Тук привеждам само някои заглавия от богатата ѝ научна продукция по тези проблеми, повече вж. у **Неделчева, Н.** 2017, с. 502–518.

³ Вж. за връзката между военно-административната организация на средновековна България и на Османската империя например: **Birken, A.** 1976, р. 43–45; **Градева, Р.** 1993, с. 27–39; **Ковачев, Р.** 1995, с. 175. (В случая възпроизвеждам библиографската справка на **Ковачев, Р.** 2001, с. 276, бел. 6). Срв. още: **Обрешков, В.** 2001, с. 215–226; **Obreshkov, V.** 2001, pp. 100–115. Литературата върху вероятността войнуци, дервентджии и други специални категории население да унаследяват подобни категории население от епохата на Второто българско царство е действително вече много обилна. Тук няма нужда от историографска справка в това отношение. Впрочем, юбиларът, комуто е посветено настоящото издание, професор Красимира Мутафова, също има значителен принос в публикуването и проучването на османотурски документи за войнушки и дервентджийски селища в подножието на Балкана и Предбалкана. Вж. **Калицин, М., Мутафова, К.** 2003 [2012], pass.

продължителния ни съвместен преподавателски труд в рамките на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, протекъл в дух на колегиалност и надявам се, приятелско съучастие.

* * *

1. 1. Историческата ситуация, в която започва т.нар. въстание на Ивайло, представена накратко, във външнополитически аспект е следната [вж. повече у **Гюзелев, В.** 2009, с. 119–128; **Николов, Г.** 2009, с. 167–177]. Българската държава е управлявана от Константин Тих, дошъл на власт през 1257 г. Осъществяваният от него контрол върху българските територии е атакуван на северозапад от унгарците и на изток от татарите, а на юг Византия също представлява сериозна опасност дори за политическата независимост на Търновска България. Византия не е още в състояние да възстанови политическата си мощ след завладяването ѝ от кръстоносците, но, възвръщайки властта си над Константинопол през 1261 г., тя не прекратява опитите си ако не военноадминистративно, то поне чрез дипломатически средства и политически натиск да превърне средновековна България в зависима държава. Михаил VIII Палеолог посвещава много усилия на тази цел, като съчетава дипломатически средства и военно-политически натиск.

През 1263 г. Михаил VIII Палеолог започва експанзия, насочена срещу владенията на Константин Тих, като обясненията на Пахимер за географската определеност на следваната от Михаил VIII Палеолог стратегия са показателни. „Когато ромейската империя се простираше до Орестиада и едва ли по-нататък, понеже земите оттатък бяха под властта на българите, императорът изпращаше там често военни експедиции...“, като от по-нататъшните обяснения на Пахимер се вижда, че е давал точни инструкции на войските „и къде да се разположат на лагер, и как да нападнат, и откъде да връхлетят“ [**Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis...**, I, III, 18 (р. 210₁₀₋₁₅); **ГИБИ, X**, с. 154]. От тези по-нататъшни обяснения на Пахимер се вижда ясно, че в експанзията си на север той е следвал доста добре промислена стратегия и тактика, при това основана на добро познаване на природогеографските измерения на териториите, които се е стремил да завладее. По-нататък в текста на Пахимер се изброява кои земи Михаил VIII Палеолог е успял да подчини – това били Филипопол, крепостта Станимака, планински земи на юг от Хемус, както и Месемврия и Анхиало с околните им земи. Именно тази информация на Пахимер напоследък основателно е подложена на анализ, защото уточняването на това, кои са тези земи на юг от Хемус, се оказва от важно значение за изясняването и на събитията във връзка с т.нар. въстание на Ивайло.

1. 2. Конкретният израз у Пахимер, съобщаващ интересуващата ни в случая информация, е следният: „... καὶ ἄλλα ὁ ἕξω τοῦ Αἴμου ζυγός συνκατεῖχεται“. В том X на изданието „Гръцки извори за българската история“ този израз е преведен

по следния начин: „... и бе завзета цялата планинска верига на юг от Хемус“⁴. Преводът на този израз е създавал известно затруднение, тъй като в бележка под линия са пояснени основанията му. Приведена буквално, пояснителната бележка към превода гласи:

„На юг от Хемус“ (ἔξω τοῦ Αἴμου). Тук ἔξω значи „на юг от“. Вж. **Catherine Asdracha**, пос. съч., с. 138–139. Според Златарски (История, III, с. 505–506) това е Сърнена гора“⁵.

Както се вижда, затрудненията идват не от трудности в превода на тази езикова конструкция, а от трудности в разбирането какво е имал предвид Пахимер, като казва, че е бил завзет целият *Ζιγος* (ἄλας ὀ – ζυγός) на юг от Хемус (ἔξω τοῦ Αἴμου). Трудностите идват именно във връзка с това, какво е значението на думата ὀ ζυγός – „(планинска) верига“, „планинска област“ или първичното ѝ значение „ярем“, преносното „иго, робство“ или военнотехническото „(боен) ред“⁶. В един много приносен текст **Кирил Господинов** [2013, с. 363–372] внесе допълнително поясняване за значението на думата, също указвайки могозначността в използването ѝ – от значението „боен ред“ у Фотий [**Господинов, К. Г.** 2013, с. 367] през значението „по-равната планинска част между по-планински, през която се извършва преминаването“, посочено от гръцкия лингвист К. Амантос [**Господинов, К. Г.** 2013, с. 368], до пределно общото значение „(планинска) граница“. Уточненото от Кирил Господинов значение на думата е използвано и в новия превод на текста на Пахимер, в който се осветляват моменти от историята на средновековна България, осъществен от **Мирена Славова** [2018, с. 604]. Това поясняване на значението на думата у Кирил Господинов е с висока стойност, но у него е основание за един според мене несигурен краен извод по въпроса къде са се разполагали териториите, от които Лахана/Ивайло е подхванал военнополитическите си начинания. Във връзка с това е важно да се върнем към хода на събитията, както е представен у Пахимер.

* * *

2. 1. Да започнем по-отдалеч, от времето на въстанието на Петър и Асен. Събитието, което създадо нова трудна за Византия външнополитическа обстановка,

⁴ **ГИБИ, X**, с. 154. Лопарев пише следното за тези събития: „*Палеолог, два года тому назад занявший Константинополь, в несколько походов отнял у Болгарии Станимаку, Филиппополь, всю За-гемовую цепь (ὁ ἔξω τοῦ Αἴμου ζυγός) и приморские города Анхиал и Месемврию*“ [**Лопарев, X.** 1891, с. 20] Така той превежда израза „ὁ ἔξω τοῦ Αἴμου ζυγός“ като „За-Гемовая цепь“, „[планинската] верига отвъд Хемус“.

⁵ **ГИБИ, X**, с. 154, бел. 61. Препратките са към съответните места у **Asdracha, C.** 1975, р. 138–139, и у **Златарски, В. Н.** 1972, с. 505–506, като съчинението на Васил Златарски е цитирано по изданието му от 1941 г. [**Златарски, В. Н.** 1918–1941, III, с. 505–506], но спрямо него изданието от 1972 г. е фототипно.

⁶ В случая се ползвам от речника на Михаил Войнов и др. в неговото четвърто издание, вж. **Старогръцко-български речник...**, с. 344.

при която тя загубила властта над българските земи, е отразено и в полемични риторични съчинения, например в една реч на Йоан Сиропул, в която той заявява, че Петър си повдигнал високо врата и опустошил страната, която народът нарича Зигос (*Zυγός*)⁷. Явно е, че у този ритор терминът „Зигос“ обозначава Хемус въобще, респ. централния му хребет⁸. Впрочем, в текста на Йоан Сиропул е налице и игра на думи, „осъществена помежду названиято на планината (*Zυγός*) и юницата, непознала ярем (*ἀπειρόζυγος*), която ще подпомогне императора да разгроми противниците“. Както указва Кирил Маринов, Зигос в сходна най-обща употреба да обозначи Хемус въобще е налице и у други византийски автори, например Георги Торник и Константин Стилвес [Маринов, К. 2015, с 340, с препр.].

2. 2. 1. Анализирани от Кирил Маринов примери са показателни, че употребата на термина „Зигос“ по отношение на Хемус е доста широко използвана от византийските автори. Проследяването на събитията от времето на управлението на Михаил VIII Палеолог, на които бегло се спрях по-горе, засвидетелства поне още един-два примера. Редом с това то хвърля допълнителна светлина върху т.нар. въстание на Ивайло. Да се върнем към разказа за събитията у Пахимер.

И така, съгласно този разказ Михаил VIII Палеолог е успял да подчини Филипопол, крепостта Станимака, планински земи на юг от Хемус, както и Месемврия и Анхиало с околните им земи. В откъса от текста на Пахимер, включен в X том на изданието „Гръцки извори за българската история“ [ГИБИ, X, с. 153–154], Пахимер завършва тази част от разказа си с това, как Константин Тих бил „потресен“ и търсел – тъй като тогава не можел да се защитава – удобен случай за решаващ отговор.

Общата ситуация е ясна – Михаил VIII Палеолог се стреми към завоюване или поставяне в политическа зависимост на Търновското царство, притиснато от север от татарите. Действа поетапно – завладява територии на юг от България, след това – територията в самата сърцевина в защитата откъм юг на Търновското царство – старопланинския „Зигос“. Но в цитирания случай, както и в редица други

⁷ *Ioannes Siropulos, Oratio...*, p. 17. Non vidi, цитирам въз основа на анализа на този текст у Кирил Маринов [2015, с. 339–340].

⁸ В анализа си Кирил Маринов отбелязва в това отношение: „И тук отново намираме [...] трудно за интерпретиране позоваване на простонародното наименование на планината. Възможно е, че в този фрагмент авторът го е използвал за осмисляне на по-обширна територия от същинската планинска верига, а именно за обозначаване на пространството между хребета на Хемус (включително и с него) и река Дунав“ [Маринов, К. 2015, с 339]. И по-нататък: „В контекста на по-ранешната информация, отнасяща се до укриването на Асен в планините, подканването на императора да изпъди българите от Зигос може да доведе до извода, че под това наименование риторът е имал предвид планинските територии на България, а по-конкретно хребета на старопланинската верига“ [Маринов, К. 2015, с 340; подч. мое, Ст.Й.].

случаи понятието *zigos* няма общото значение „планинска верига“, в това Кирил Господинов несъмнено е прав, а е натоварено с едно по-специфично значение. Възможни са, освен осъществените от Кирил Господинов, още някои уточнения; една по-обща картина на политическата активност на Византия спрямо България през XIII век, както и външно- и вътрешнополитическата ситуация в средновековна България по това време, несъмнено ще ги подпомогне.

2. 2. 2. Описаните събития на завладяване на региона от Филипопол през външния Зигос до Месемврия и Анхиало са част от дълга поредица събития, чиято предистория включва и други епизоди, в които терминът *zigos* е използван. Малко преди тези събития Пахимер съобщава за за брака на Яков Светослав с Евдокия, дъщеря на Теодор II Ласкарис, като се указва, че Светослав е владетел на планинската област около Хемус в Мизия, буквално:

„... τὴν δὲ τρίτην [сестра на сина на Ласкарис] [Йоан IV] Βουλγάρῳ τῷ Σφεντισθλάβῳ κατὰ Μυσίαν τῶν κατὰ τὸν Αἴμου ὄρεινῶν ἄρχοντι δίδωσι“.

В в X том на „Гръцки извори за българската история“ [ГИБИ, X, с. 152] текстът е преведен по следния начин:

„а третата (Евдокия) даде на българина Светослав, владетеля на планинската област около Хемус в Мизия“⁹.

Известието е с неизчерпани податки. Яков Светослав е представен като владетел в Мизия, но около Хемус. Изразът „κατὰ Μυσίαν τῶν κατὰ τὸν Αἴμου ὄρεινῶν“, преведен като „планинската област около Хемус в Мизия“, е от значение и с оглед на преди коментирания случай, който по време следва разказа за брака на Яков Светослав. В този израз генитивното словосъчетание τῶν ... ὄρεινῶν е със значение „планинските области“, представлявайки множественото число на субстантивирания прилагателно ὄρεινη, което в други случаи е следвано от думата χώρα, така че целият израз τῶν κατὰ τὸν Αἴμου ὄρεινῶν е със значение „на планинските области в Хемус“. Предшестващото словосъчетание κατὰ Μυσίαν указва, че тези планински области в Хемус се намират в Мизия. Всъщност и тук няма никакви трудности в превода, трудностите отново се коренят в неяснотата кои са тези планински области в Хемус, при условие, че статутът и месторазположението на контролираната от Яков Светослав територия са все още не напълно изяснени. Яков Светослав воюва срещу унгарския крал Стефан V, във връзка с което предполагат, че седалището му е във Видин. Впрочем, което ще се окаже важно, според Пламен Павлов той воюва с унгарския крал не по собствена инициатива или поне не изцяло по собствена инициатива, а като военноадминистративен функционер на Константин Тих. Но ако контролираните от него територии са с център Видин, то, както посочва Пламен Павлов, остава неясно, защо сечените от този могъщ властелин монети се намират предимно в района на Североизточна

⁹ В случая преводът отново е обоснован и чрез позоваване върху проучването на К. Асдраша, конкретно: **Asdracha**, С. 1975, р. 140.

България¹⁰. Всъщност известието на Пахимер за брака на Яков Светослав с Евдокия приближава контролираните от него територии тъкмо до Дръстър, при което новото в известието или онова, на което не е обръщано достатъчно внимание, е, че той контролира и планински области в Хемус. Допускам, че тези планински области, администрирани от Яков Светослав, са били предимно в района на Източна Стара планина, първо, защото следващите военно-политически начинания на Михаил VIII Палеолог са именно в посока на Източна Стара планина и, второ, защото Източна Стара планина е най-близо до областта на разпространение на сечените от него монети.

По-нататъшният разказ на Пахимер като че ли потвърждава това, а и самият брак на Яков Светослав с Евдокия явно е замислен като дипломатически ход за дестабилизацията на Търновска България на Константин Тих. Както е известно, осъщественият от Яков Светослав брак го прави носител на легитимност като родственик на Асеневци, при това – легитимност, равностойна или дори по-значима от легитимността, даваща права на Константин Тих да заема престола на Асеневци. Михаил VIII Палеолог явно се е досещал, че такъв брак ще породи стремеж у Яков Светослав към българския престол, стига той вече да не е лелеел такива планове. Реакцията на Мария, която премахва Яков Светослав, според мене изрично потвърждава такова предположение. Тя превантивно взема мерки да се освободи от явно вече много могъщия и изглежда практически самостоен военно-административен функционер на Константин Тих.

Непосредствено след разказа за премахването на Яков Светослав следва едно финално изречение, което гласи: „Но Справедливостта не се забави според обичая си много, но подбуди човек, който да отмъсти за кръвта на несправедливо

¹⁰ „Яков Светослав е споменат във връзка с българо-византийската война през 1263 г. като господар на земи „край Хемус“. – пише Пламен Павлов, представяйки в обобщен вид и своите, и наблюденията на някои изследователи по този въпрос. – Обикновено се приема, че знатният русин управлявал някоя голяма област в българския Северозапад, а най-често за негова „столица“ се сочи Видин. Това като че ли се потвърждава от споменаването на „Яков деспот цар“ в Боянския и Погановския поменици, както и от обстоятелството, че именно той воювал с унгарците в Северинската област (Западно Влашко). Наистина, през 1264–1266 г. именно деспотът ръководел българските войски против Унгария, но дали е резидирал във Видин, е трудно да се каже. Той би могъл да командва българските сили, потегляйки и от самата столица Търново. Ако направим паралел с византийските главнокомандващи от същото време, някои от които също притежатели на титлата „деспот“, то ще видим, че те са хора от столичните дворцови среди, че личните им владения са близо до Цариград и т.н. Най-озадачаващото е, че монетите на Яков Светослав се откриват изключително в източната част на България: Дръстър/Силистра, островната крепост Пъкуол луй Соаре, край Русе, Овеч/Провадия, Търговищко, Шуменско, столицата Търново и т.н. Това косвено свидетелства, че тук трябва да търсим и неговите владения“ [Павлов, П. 2000 а, с. 172–173].

убития“ [Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis..., I, VI, 2 (р. 430₁₅₋₁₆); ГИБИ, X, с. 171]. Пахимер не ни съобщава кой е този човек и следва да се запитаме защо – ако той не иска този отмъстител да бъде известен и по някаква причина крие името му, то може ли да бъде формулирана такава логична причина? Доколкото база за формулирането на такава причина практически липсва, то остава възможността Пахимер да не съобщава името, защото последващият разказ ясно указва кой е човекът. А последващият разказ е разказът за свинаря Ивайло; това е единствената личност, която в разказа на Пахимер би могло да бъде посочена като осъществяваща „справедливостта“, подразбираща се като наказание за убийците на Светослав – царстващата двойка Константин Тих и Ирина (дъщеря на сестрата на Михаил VIII Палеолог, Евлогия). В едно свое предишно проучване съм обърнал внимание, че двете събития, смъртта на Яков Светослав и началото на т.нар. въстание на Ивайло, са изключително близки по време едно спрямо друго [Йорданов, С. 2019, под печат, passim], а с оглед на витиеватия разказ на Пахимер за справедливостта, наказала убийците на Яков Светослав, е логично да се допусне, че едното предизвиква другото и че Ивайло започва начинание, което продължава амбициите на Яков Светослав към престола на Асеневици. Не е случайно, че в текста, който му посвещава, Пахимер изрично съобщава за претенциите на Ивайло, че му бил даден знак от бога да управлява [Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis..., I, VI, 3 (р. 432₂₋₄); ГИБИ, X, с. 172]. От друга страна, връзката между Яков Светослав и Лахана/Ивайло се потвърждава и от един текст у Мануил Фил./ Анализирайки го бегло, Х. Лопарев пише буквално следното:

„Более о нем [т.е. за Яков Светослав] не было ничего известно; теперь же из двух стихов поэмы, относящихся к деспоту, оказывается, что Святослав имел столкновение с Главою и притом, по-видимому, не один, а в союзе с Лаханою. Сражение происходило, как можно догадываться из контекста, где-то между Месемвриею и горным хребтом. (Ζυγός). Если с одной стороны Святослав внушал опасения Терновскому правительству, а с другой оказывал противодействие и византийским войскам, то личность его несколько проясняется и мы вправе видеть в нем человека, который стремился к признанию самостоятельности своего деспотата”¹¹. Този текст у Мануил Фил означава много – или че Яков Светослав преди смъртта си е оказвал съпро-

¹¹ Лопарев, Х. 1891, с. 22–23, с препратка в бел. 76, с. 22, към стихове 166–168 от поемата [Manuelis Philæ Carmen de M. Glavæ Tarkhanotis rebus militaribus..., р. 247]. Текстът у Мануил Фил: „Ὡς φλὸς δὲ θερμὸς προσβαλὼν Σφεντισθλάβῳ / Καὶ τῆ κατ’ αὐτὸν ὀπλομοσχέυτῳ χλόῃ / Ποιεῖ Λαχανᾶν συσσαπῆναι τῆ ζέσει. / Μετὰ δὲ μικρὸν, τὸν Ζυγὸν πάντα στέγει, / [170] Τοὺς πρὶν ἀκαμπεῖς καὶ θρασεῖς καὶ δεσπότας / Ζυγοῖς περισπῶν δουλικῆς ὑπουργίας. Вж. Мануил Фил. За подвизите на прочутия чувовен протостратор, стихове 166–171 [Manuelis Philæ Carmen de M. Glavæ Tarkhanotis rebus militaribus..., р. 248; Мануил Фил, Панегирик за М. Д. Глава Тарханиот..., с. 50–51; Мануил Фил. За подвизите..., с. 143]. Превод на текста в ГИБИ, X,

тива на византийското напредване към източностаропланинския *Зигос*, което произтича с голяма сигурност от него, или че още преди смъртта на Яков Светослав двамата с Лахана/Ивайло се съпротивляват на византийското напредване към източностаропланинския *Зигос* и че след това Лахана продължава начинанията на Яков Светослав, което е по-несигурно като извод.

2. 2. 3. Един от основните доводи на Кирил Господинов в търсенето на различна, досега неустановявана локализация на началото на военно-политическите начинания на Лахана/Ивайло, маркирана според него от понятието *зигос*, е неправилният превод на един текст у Пахимер, при който понятието *зигос* в този превод дори отсъства, независимо че е налице в текста на византийския автор. Става въпрос за текста, в който се съобщава как и Константин Тих, и Михаил VIII Палеолог започват да се притесняват за работите „τὰ κατὰ τὸν ζυγὸν“¹². Оттук Кирил Господинов тръгва към опит да установи къде е този *зигос* и така този текст става основно градиво на становището му, че в него е упомената някаква гра-

с. 143: „Връхлитайки като силен огън върху Светослав / И въоръжената при него младеж, / Направи Лахана да изтлее заедно с бунта. / А след малко завладява и целия Зигос, / [170] Като несломимите и дръзки господари / Завлече под ярема на робството“. Дж. Файн се съмнява дали известието от този текст съдържа намек за връзка между Яков Светослав и Лахана/Ивайло. Вж. **Fine, J. V. A.** 1994, р. 183. **Васил Златарски** [1972, с. 607] смята, че от стих 169 наметне у Мануил Фил започва описание на военния му поход срещу Ивайло през 1278 г., докато преди това се повествува за участието му във военните действия от 1263 г., като по този начин се отхвърля възможността в приведените стихове да става дума за съвместна ранна – т.е. от времето преди „бунта“ – военно-политическа дейност на Яков Светослав и Лахана/Ивайло. В коментара към този текст в X том на „Гръцки извори за българската история“ се възприема именно това становище на Васил Златарски [ГИБИ, X, с. 143, бел. 25]. Без да заемам определена позиция по въпроса, нека да посоча един показателен факт – по данни от поемата на Мануил Фил Ивайло е бил обсаждан в Дръстър – или, дори ако Пристрия не е Дръстър, в голяма крепост в посока към Дръстър – тоест в онзи градски център, в чиято околност се наблюдават най-много находки на монетите, сечени от Яков Светослав. Дръстър може да е бил седалище и за двамата – и Яков Светослав, и Лахана/Ивайло, но може и да е просто най-значимият укрепен център в района, в който е Ивайло е намерил убежище във времето на най-значително разгръщане на напредването на войските на Михаил Глава Тарханиот в североизточните български земи.

¹² У Пахимер стои следният текст: „ὁ μὲν οὖν Κωνσταντῖνος μόνον ταραξάσας τὰ κατὰ τὸν ζυγὸν μετήνεγκε τὸν νοῦν πρὸς τὸ ἀπροσδοκῆτως φανέν καὶ ὡς οὐκ ἄν μὴ ὅτι γ' οὗτος, ἀλλ' οὐδ' ἄλλος τις φήθη ποτέ. ὁ δὲ βασιλεὺς τοῦτο μὲν καὶ τάκει καταστῆσαι θέλων, τοῦτο δὲ καὶ πρὸς τὰ ἀκουσθέντα διαταραχθεῖς, προλαβεῖν ἠπέιγετο καὶ τὰς ἄκρας κατοχυροῦν. καὶ δὴ ἐξελθὼν τῆς Κωνσταντίνου ἐπ' Ὀρεστιάδος ἤλαυνεν ἄλω ῥυτῆρι“. Преводът на този пасаж в X том на „Гръцки извори за българската история“: „[От двамата] само Константин загуби равновесие и насочи вниманието си към това неочаквано явление, за което не само той, но и никой друг никога не бе помислял. Императорът пък, от една страна, искаше да се оправят тамошните работи, а, от друга, разтревожен от чутите неща, побърза да изпревари и да

нична област, която може би дори не е Източна Стара планина, а е някъде на юг от нея в посока към византийската граница. Като допълнителен довод му служи и вече коментираният по-горе, в изложението параграф 1. 2., израз „... καὶ ἄλλος ὁ ἕξω τοῦ Αἴμου ζυγός“, обозначаващ част от териториите, завладяни от Михаил VIII Палеолог през 1263 г., които изглежда са отвъд, т.е. на юг от старопланинската „верига“, както мисли и цитираният по-горе Васил Златарски. Наличната в тези известия информация може да получи и друга интерпретация, което според мен се приближава до отразената в тях ситуация малко по-точно. В известието за тревогите на двамата владетели във връзка със събитията, инициирани от Ивайло, се указва не район „ὁ ἕξω τοῦ Αἴμου ζυγός“, а район „τὰ κατὰ τὸν ζυγόν“. Дватама владетели са обезпокоени от събития в Зигоса, а не на юг от него. И вероятно тези събития са своего рода противодействие на проникването на Михаил VIII Палеолог в района на външния Зигос, както превеждат първия израз Кирил Господинов и Мирена Славова. Освен това, като реакция на тези събития византийският император бърза да укрепи крепостната система, явно насочена срещу района на действията на Лахана/Ивайло, и тази система е в планинския район, най-вероятно в Зигоса. Би било, разбира се, свръхинтерпретация да се търси доказателство за локализирането именно тук на тази фортификационна дейност на византийския император в това, че у Пахимер, в съобщението, че Михаил VIII Палеолог бърза да укрепи крепостите, е употребен терминът „ἄκρα“, а не „φρούριον“. За локализирането ѝ именно тук, в Зигоса, свидетелства по-скоро насочеността на военнополитическите начинания на Михаил VIII Палеолог точно към източностаропланинския Зигос. Следователно разсъжденията на К. Господинов за значението на „външния Зигос“, разсъждения, съгласно които „*външният Зигос*“ в представите на Пахимер не се е прекривал с планината Хемус, а е бил разположен на юг от нея“ [Господинов, К. Г. 2013, с. 370], според мен не са докрай точни и правят извода му, че огнището на движението било не на север, а на юг от Стара планина [Господинов, К. Г. 2013, с. 371–372], най-малкото несигурен. Дори и да е обхващал територии в Подбалкана и дори още по на юг към византийската граница (Кирил Господинов се пита къде евентуално е преминавала по време на събитията българо-византийската граница¹³), отправната точка е Зигосът, по

укрепи крепостите. Той излезе от Константинопол и се отправи за Орестиада с най-голяма бързина“ [ГИБИ, X, с. 172]. Същият текст в превод на Мирена Славова: „Прочее, объркан единствено относно събитията при Зигос, Константин пренасочи вниманието си към неочакваното явление и към това как никой друг, да не говорим пък за него, никога не би си го и помислил. А императорът, понеже иска и да уреди тамошните [дотук стр. 604] работи, а е и разтревожен от чутото, забърза да превари и да подсили укрепленията. И така, излизайки от Константинопол, той с целия си устрем потегли към Орестиада“ [Славова, М. 2018, с. 604–605]. Изразът τὰ κατὰ τὸν Ζυγόν – отговарящ на подчертаното в приведените преводи – е преведен като “Inquiet seulement de la situation du Zigos...” във френското издание на Пахимер [Georg. Pachym., Éd. Failler – Laurent, 2, p. 550, цит. по: Господинов, К. Г. 2013, с. 366].

отношение на който, след като се търси негов „външен“ дял, трябва да стои и въпросът за „вътрешния му дял“. Едно допълнително уточнение в това отношение Кирил Господинов прибавя въз основа на известието отново на Пахимер, че по време на българо-византийската война от 1304 г. византийските войски нахлули във „външния Зигос“, наричан още „Романия“, и превзели градовете Ряхово, Стилвнос и Копсис [Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis..., II, V, 28 (р. 447₇₋₁₂); ГИБИ, X, с. 206]. Идентификациите на упоменатите градове са съответно на Ряхово – с днешното село Оряховица, разположено на южния склон на Сърнена гора, недалеч от Стара Загора; на Стилвнос – или с днешния Сливен, или с град по поречието на р. Тунджа, близо до селата Гавраилово или Раково, и на Копсис – най-вероятно с крепостта на Аневско кале край Сопот [Господинов, К. Г. 2013, с. 370, с указаната там литература]. Но според мене дори и това известие не отдалечава „външния Зигос“ толкова много от Стара планина, както на практика твърди Кирил Господинов, като заключава, че „външният Зигос“ е бил разположен на юг от нея. Още повече, че в цитирания от него текст „земята отсам Зигос“ (както е преведен в X том на изданието „Гръцки извори за българската история“ изразът „κατὰ τὸν ἔξω ζυγόν“), отъждествена с Романия, не може да се приравни със „Зигосът отвъд Хемус“ (ἄλλας ὁ ἔξω τοῦ Αἴμου ζυγός) в разказа на Пахимер за похода през 1263 г. на Михаил VIII Палеолог – едната земя, Романия, е отсам Зигоса, другата е в Зигоса.

2. 2. 4. Описаните събития показват ясно проследима логика в действията на Михаил VIII Палеолог. Той извършва планомерно настъпление срещу Търновска България на Константин Тих – както видяхме, чрез военни действия, но и чрез обвързване на представители на българската аристокрация чрез брачни връзки. Явно е защо Мария тръгва срещу Яков Светослав – брачната му връзка с дъщерята на Ласкарис го превръща във византийски „клиент“ и едновременно конкурент по легитимност на Константин Тих и така го прави опасен за Търновското царство. Бих казал също, че политиката на Михаил VIII Палеолог има далечна прилика с римската стратегия при завоюването на земите на древна Тракия – и тогава, хилядолетие преди Михаил VIII Палеолог, „клиентските“ държави от типа на краткотрайно съществуващата държава на Рескупорисовците – т.нар. Тракийско царство, се оказват междинното звено в посока към осъществяването на политически контрол и над земите на север от „Зигоса“, като това Тракийско царство също се е разполагало от двете страни на Хемус¹⁴, подобно, както ще опитам да покажа това, на разположението на администрираните от Яков Светослав

¹³ „Според сведенията на Пахимер към 1261–1262 г. българо-византийската граница е минавала северно от Адрианопол. Не са известни обаче по-конкретни данни относно нейното местоположение към момента, в който е избухнал метежът“ [Господинов, К. Г. 2013, с. 370, бел. 28, с препратки към: Georg. Pachym., Éd. Failler – Laurent, I, р. 191₁₂₋₁₉; р. 279₉₋₁₂; ГИБИ, X, с. 151, 153–154].

¹⁴ Вж. за детайли в това отношение у Тачева, М. 1997, с. 51–95. За феномена на т.нар. „клиентски държави“ в епохата на Античността: Jones, A. H. M. 1940, pp. 201–210; Hartmann, U. 2015, S. 301–362.

територии. И тогава, в епохата на древността, римската експанзия се е възползвала от династичните противоречия в слабите постодришки политически формирования. Бих посочил, че в тази прилика се проследява географска детерминираност, свързана с военнoстратегическата роля на Хемус – така успешно изследвана напоследък от полския историк Кирил Маринов¹⁵.

Яков Светослав е премахнат, Михаил VIII Палеолог вече владее *външния Зигос* – района на Средна гора или респ. крепостите на юг от (централната) старопланинска верига, които все пак са част от „τῶν κατὰ τὸν Αἴμου ὄρεινῶν”. По този начин смъртта на Светослав засяга защитимостта на Търновското царство; според мене до голяма степен начинанията на Лахана/Ивайло са и мерки в защита на Търновското царство, което именно привлича към него значителни сили от българското общество. Действително, тъй като в хода на така проследените събития се оказва, че тъкмо „планините на Хемус“ трябва да бъдат защитени, то това означава, че Лахана/Ивайло действа от самото начало именно там.

2. 2. 5. Въпросът за социалния статус на Лахана/Ивайло е страничен за настоящото изложение, но тъй като проследяваме събитията по разказа на Пахимер, ще отбележа, че освен много активно обсъжданото му твърдение, че Лахана бил от нисш произход, селянин, отглеждащ свине срещу заплащане – това впрочем също локализира началото на движението му в планински район, в който да се отглеждат свине на свободна паша е обичайна стопанска практика – налице е още едно указание, на което като че ли не е обръщано внимание. Пахимер свидетелства, че Михаил VIII Палеолог дори възнамерявал да ожени Ивайло за дъщеря си, „ако [пратениците] сметнат, че той е достоен да управлява българите“ [**Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis...**, I, VI, 4 (p. 435₂₋₄); **ГИБИ**, X, с. 173]. Тоест, той не е селянин свинар, щом Михаил VIII Палеолог предвижда за него брак с лице от императорското семейство, и то с родната си дъщеря, но само ако той се окаже удобна за Византия политическа фигура¹⁶. Иначе казано, Михаил VIII Палеолог е бил с намерение да повтори дипломатическия си маньовър с Яков Светослав и при Ивайло, но поведението на Ивайло с нещо го е притеснило и той тръгва срещу него, разгръщайки едновременно, първо, контрапропаганда по отношение на легитимационната активност на Ивайло (представянето му, че е избран от бога да властва), второ, военни действия срещу него, най-успешната част от които е заемането на редица крепости – и в т.нар. *външен Зигос*, и във *„вътрешния Зигос“* (както би следвало да се нарече районът на укрепяване на северната част на Източна Стара планина), и трето, начинания по поставянето на престола на Иван Асен III.

¹⁵ Вж. от многото негови проучвания на тази тематика например: **Маринов, К.** 2007; 2013; 2013/2014; 2015 и др.

¹⁶ Според Сашка Георгиева – един от малкото автори, които са обърнали внимание на това известие – Михаил VIII Палеолог е проверявал дали Лахана отговарял на проверката му по своя „virtue“ (ἀρετῆς), т.е. „the emperor meant mainly the person’s high descent“, което според мен е свръхинтерпретация. Вж. **Georgieva, S.** 2012, p. 447–448.

2. 3. 1. Независимо от изложените по-горе съображения на Кирил Господинов по отношение на възможното според него друго значение на термина *zigos* според мене у византийските автори този термин рядко присъства при обозначаването на други планински региони в българските земи, освен Хемус, в разгледаните случаи – безспорно. Предположението на В. Златарски, че в разказа на Пахимер за военните начинания на Михаил VIII Палеолог терминът обозначава Средна гора, е несигурно, тъй като широко разклонената на планински вериги Източна Стара планина предполага обозначаването като „ἔξω τοῦ Αἴμου“ и на някои от южните старопланински вериги на юг (ἔξω τοῦ) от „*централния zigos*“ (Котленско-Върбишката планинска верига?). Във връзка с това подхвърлената от Кирил Господинов догадка, че той е могло да бъде използван и по отношение на Странджа, не намира потвърждение в изворите. Още повече, че този регион няма как да е бил плацдарм за разгръщането на начинанията на Ивайло, тъй като, когато той подхваща военнополитическата си активност, този район е под прекия контрол на военните сили на Михаил VIII Палеолог, ако се съди по това, че Пахимер го указва като район в близост до „главната квартира“ на Михаил VIII Палеолог, разположена в Орестиада.

2. 3. 2. Със значението на обозначение на Стара планина е употребено понятието *zigos* и малко по-нататък в текста на Пахимер, в известието, че по времето на Тертер татарите преминават в поход през Североизточна България и достигат „отсам Зигос“. В текста на Пахимер [**Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis...**, II, I, 29 (р. 80₁₆); **ГИБИ**, X, с. 185] буквално е указано: „... κατὰ ἔξω ζυγὸν γίνετο!“, и в случая преводачът на този текст на Пахимер в X том на изданието „Гръцки извори за българската история“ отново е склонен да приеме отъждествяването на термина *zigos* със Сърнена гора у Васил Златарски, респ у Катрин Асдраша, като насочва отново към обяснението на израза „κατὰ τὸν ἔξω [τοῦ Αἴμου] ζυγόν“, „на юг от Хемус“ при превода на пасажа, в който Пахимер указва къде започват военнополитическите начинания на Ивайло [**ГИБИ**, X, с. 185, бел. 232, с препратка към с. 154, бел. 61]. Аз обаче приемам за достатъчно точен превода „на юг от Хемус“, като той въобще не се нуждае от търсенето на Сърнена гора за уточняване кой е този район, до който татарите достигат. В това няма и логика, тогава би трябвало да се преведе, че достигат „на юг от Средна гора“, а обозначаване на Средна гора като *zigos* вън от проблемното място, коментирано тук и по-горе, в параграф 1. 2., не ми е известно.

Впрочем, ако се съди по този текст, *Zigos*’ът дори след похода на Михаил Глава Тарханиот, независимо от многото строени от него крепости в южния Зигос в края на XIII век¹⁷, си остава владение на Търновското царство. Пахимер изрично

¹⁷ Кирил Маринов обоснова установява, че Михаил Глава Тарханиот действително разгръща такова крепостно строителство. Вж. **Маринов, К.** 2007, с. 280–281. Да припомним в това отношение, че в периода 1298–1305 г. например, Андроник II построява нови крепости или достроява и ремонтира други на общ брой над 50. Вж. **Сметанин, В. Л.** 1976, с. 97, въз основа на: **Nicephorii Gregorae Byzantina historia, I**, р. 484_{13–16}.

отбелязва, че Тертер няма сили да възпира татарите, явно чрез фортификационните съоръжения на *Зигоса*, и на похода на татарите се противопоставя едва управителят на земите около Месемврия, куропалатът Убертопул.

Това се подкрепя и от известието отново на Пахимер, че владетелят на Търновска България, който разгръща в началото на XIV век по-значима териториална експанзия, Светослав Тертер, напада „съседните на Хемус крепости“ (... κατατρέχει τὰ κατὰ τὸν Αἴμου φρούρια) [**Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis...**, II, V, 18 (р. 406₁₁); **ГИБИ**, X, с. 200], т.е. вероятно крепости или във *външния зигос*, или още по на юг, докато основните крепости в Хемус явно са в български ръце.

Потвърждава според мен значението „(старо)планинската верига“ на термина *зигос* и информацията у Пахимер за постигнатия от Ивайло разгром на армиите на двама византийски пълководци – разгромът на първата армия, 10-хилядната армия на Мурин, вероятно в Котленския проход, тръгвайки от Диавена, където бил на лагер¹⁸; вторият, разгромът на 5-хилядната армия на протовестиария Априн, когото нападнал откъм външната страна на планината, буквално: „κατὰ τὸν ἔξω ζυγόν“ [**Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis...**, I, VI, 19 (р. 466₁₇); **ГИБИ**, X, с. 181]. Двете сражения са определено в района на Източна Стара планина, а думата ζυγός в случая е в значение „планина“¹⁹. Явно думата активно замества „планината“ и най-последователно се свързва с масива от планински вериги на Източна Стара планина. Впрочем, без да съм правил опит за уточнения, но ударът на Лахана/Ивайло над тези две византийски армии е доста сериозен, доколкото се приема, че при Михаил VIII Палеолог византийската армия наброявала 20 хиляди души или малко повече, като от края на XIII в. числеността на отправящите се в поход византийски армии рядко надхвърляла 2000 души [вж. **Сметанин, В. А.** 1975, с. 118, с препратки към: **Hopf, C.** 1868, S. 347; **Chapman, C.** 1926, p. 154; **Ostrogorski, G.** 1968, str. 283 и др.]. И без допълнителни уточнения изводът е важен с оглед и на оценката за ефективността на българските военни сили, ангажирани от Лахана/Ивайло; от една страна, империята напруга огромен дял от военния си потенциал в конфликта с него, а от друга страна, Лахана/Ивай-

¹⁸ В бележка към този текст у Пахимер в X том на изданието „Гръцки извори за българската история“ [**ГИБИ**, X, с. 181, бел. 195, с препр. към **Margos, A.** 1970, с. 103–112, и посочената там литература] е изложено предположение, че Диавена е при днешното селище Девня. Кирил Маринов приема, че тя трябва да бъде отъждествена с т. нар. Крепост на Вида, на север от с. Жеравна, Сливенско, в района на Котел по пътя към Котленския проход [**Маринов, К.** 2007, с. 271, бел. 23, с препратка към **Soustal, P.** 1991, S. 238–239]. Срв. за местоположението и етимологията на името и **Иречек, К.** 1898, с. 257–258.

¹⁹ X. Лопарев пише: „*Император выслал нового полководца Априна с 5,000 человек, но и на этот раз Греки были разбиты в Балканах 15-го августа*“ [**Лопарев, X.** 1891, с. 26]. В бележка 81 под линия той указва, че „в Балканах“ превежда израза „κατὰ τὸν ἔξω ζυγόν“ у Пахимер, следователно за него *зигос* е Стара планина, а предлогът „ἔξω“ не отправя събитието извън планината.

ло – разбил двата отряда, както се твърди в наличните известия на византийските автори, с по-малки сили, и, изглежда, опирайки се на граничния военен потенциал на българската държава – явно действа чрез добре подготвени във военно отношение сили. Вярно е, че всъщност военните му сили би следвало да включват по-широк воински контингент, тъй като след разгрома на Константин Тих към предводителстваните от него отряди се присъединяват части и от армията на последния, но така или иначе към времето на тези сражения войските на Търновска България си имат нов протостратор в лицето на бъдещия владетел Георги I Тертер, следователно по това време Лахана/Ивайло би следвало по-скоро да се е опирал на военизираното гранично население, негова база в началото на военно-политическите му начинания, както предположих преди известно време (предположение, формулирано по-късно и от Пламен Павлов).

3. Когато се анализира така очертаната проблематика, едно съображение от по-общо естество също следва да се има предвид. Геоморфологичният облик на Източна Стара планина предполага нейната защита да се реализира двустранно. Политическа формация, разположена на север от Стара планина, не би могла достатъчно ефективно да защитава този регион – подстъп към нея, ако осъществи разгръщане на крепостни и други отбранителни съоръжения единствено от север при изхода на проходите, разположени в този източен дял на планината. Тя задължително ще се нуждае от изграждане на мощна фортификационна система и от южната страна на тази част на планината в охрана на подхода към разположените в нея проходи. Осъщественият в изследването на Кирил Маринов преглед на крепостите, при които воюва Михаил Глава Тарханиот – придружен и от хубаво картно изображение [вж. **Маринов, К.** 2007, с. 284, картосхемата], показва, че българската държава действително разгрънала такава фортификация и именно тя е обект на сраженията между силите на Ивайло и на византийците. Не е известно кога след въстанието на Асен и Петър тя е осъществила контрол над тези крепости или е изграждала нови такива, но по времето на Михаил VIII Палеолог те определено са в български ръце и трябва да бъдат отвоювани. При това прави впечатление, че Михаил VIII Палеолог е завоювал *външния зигос*, но ако това са крепости в Средна гора и в южните разклонения на Източна Стара планина, то поемата на Мануил Фил показва, че по-късно Михаил Глава Тарханиот трябва да ги отвоюва, което ще означава, че Ивайло е взел мерки да върне контрола над тези крепости, което може би се крие в израза на Пахимер, че като спечелил поддръжници и се укрепил в страната, той започнал непрестанно да завладява градовете²⁰. Известието на Мануил Фил, че Стан (военачалник на Лахана/Ивайло) превзема

²⁰ Текстът у Пахимер: „καὶ ἤδη βέβαιως ἐπισχὼν τὴν χώραν καὶ πόλεων ἤπτετο, καὶ γ' αὐτὰς αἰρῶν οὐκ ἀνίει ὡς ἄρχων καὶ βασιλεὺς φημιζόμενος. ἀλλὰ τὰ μὲν κατ' ἐκεῖνον οὕτω, καὶ οὕτως ὁσημέραι πλέον ἐμεγαλύνετο καὶ εὐοδοούμενος ἐπεδίδου“. В превода на Мирена Славова този текст гласи: „И вече завзел сигурно

крепости в Загора, най-вероятно отразява може би същата военно-политическа активност на Лахана / Ивайло по възвръщането на контрола над онези крепости, разположени „ὁ ἔξω τοῦ Αἴμου ζυγός“, които преди това, в 1263 г., били завзети от византийците. Тук не отварям дума за това колко рано владетелите на Първото българско царство са се изправили пред тази необходимост от двустранна защита на проходите, във връзка с което изграждат Еркесията и може би във връзка с което Тервел получил т.нар. *Загора/е* – една старобългарска дума, която чудесно подхожда за съответка на гръцкия термин *външен зигос*²¹.

Един поглед към това, кои са крепостите, които са превзети или край които се развиват военните действия по време на военнополитическите начинания на Ивайло, може да осветли допълнително така очертаната проблематика. В това отношение основният и дори единственият извор е една поема панегирик на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“, посветена на военнополитическите начинания на византийския политически деец и военачалник Михаил Дука Глава Тарханиот [издания: **Мануил Фил, Панегирик за М. Д. Глава Тарханиот...**, с. 47₁–54₃₃₇; **Manuelis Philæ Carmen de M. Glavæ Tarkhaniotis rebus militaribus...**, pp. 240–255]. Проучван от българските историци нееднократно, напоследък този текст се радва на едно хубаво изследване на важни аспекти от съдържимата в него информация, осъществено от полския историк

извънградските територии, той се захвана с градовете. **И като завземаше и тях, не се уморяваше да се провъзгласява за управник и цар.** Такива бяха делата му и така всекидневно той **все повече се усилваше и [властта му] се увеличаваше, понеже беше съпътстван от сполука**“ [Славова, М. 2018, с. 605; болдът – неин]. Преводът му в ГИБИ, X, с. 173 [**Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis...**, I, VI, 3 (p. 43411–15)]: „И вече държейки здраво в ръцете си страната, **той се залови с градовете ѝ**, провъзгласяван за владетел и цар, **не преставаше да ги завзема.** Такива бяха неговите работи и така с всеки изминат ден той все повече се усилваше и щастливо преуспяваше“ [болдът мой – Ст. Й.]. В превод на латински език в изданието на Бекер: „Et iam apertae plene regionis potens, ad urbes sibi subiiciendas convertit animum, solito successu: nunc enim hanc, nunc illam capiebat; Nec quieturus videbatur, quo ad rex totius haud dubie Bulgariae ubique acclamaretur. Sic se res Lachanae habebant, quotidianis proficientes successibus, et ad summam brevi, ut apparebat, potentiam perventurae“. Както се вижда от превода на този текст, интерпретацията е възможна, но е до известна степен несигурна, което произтича от мястото на споменатото превземане на градовете в реда на събитията според разказа на Пахимер.

²¹ Заслужава отбелязване евентуалното ранно овладяване от страна на българската държава на областта **Загора/е**, респ. Зигос. Анализирайки накратко причините за отстъпването на **Загора/е** на българската държава от страна на Юстиниан II, като едно доста тежашко обяснение за евентуалния механизъм на събитието Красимира Гагова припомня наблюдението на Джон Файн, че в отношенията си с „варварите“ империята подарявала и отстъпвала земи, които по принцип били загубени за нея и по този начин представляла загубата като подарък. Вж. **Гагова, К.** 2002, с. 32, с препратка към **Fine, J. V. A.** 1983, p. 20.

Кирил Маринов в рамките на поредицата му изследвания върху историческата роля на Стара планина в епохата на Българското средновековие²². В по-нататъшното изложение ще се опирам и върху някои от неговите изводи.

Крепостите на юг от „*централния зигос*“, които се споменават в поемата, са както следва²³:

1. **Ктения** – средновековното Голое, при с. Комарево²⁴; 2. **Крън** и **Мъглиж** – крепости недалеч от дн. гр. Казанлък²⁵; 3. **Колина** – неизвестна, Старозагорско, в едно проучване на великотърновски преподавател – отново потърсена непосредствено до едноименното днешно село²⁶; 4. **Венец** – с неустановено местоположение; 5. **Вероя** – античното Берое, средновековният Боруй при днешната Стара Загора; 7. **Пиргицион** – при изхода на Мокренския проход, близо до дн. с. Горно Александрово, Сливенско, на кръстопътя „Сливен – Бургас“ и „Ямбол – Котел“; 8. **Камена** – при Сините камъни над Сливен; 9. **Сотирград** – при дн. с. Сотир в Ичеренския проход²⁷; 10. **Мокрен-Пачово** – при дн. с. Мокрен или неустановено; 11. **Аетос** – край дн. гр. Айтос.

Крепостите на север от „*централния зигос*“, които се споменават в поемата, са както следва:

12. **Студена** – в Преславския балкан; не е точно определена; 22. **Върбица** – в Герловска котловина²⁸; 23. **Устие** – при Преслав; 24. **Бялград** – трудно е да се

²² **Маринов, К.** 2007, с. 267–284, конкретно за идентификацията на крепости и селища, споменати от Мануил Фил: с. 271 и сл., с основната литература по въпроса.

²³ Тук възпроизвеждам локализацията им в **ГИБИ, X**, с. 138–148, с отделни корекции, главно въз основа на справките у **Кирил Маринов** [2007, с. 271 и сл.]

²⁴ „*Ето, по словам Иречека, ныне остаток замка, расположенного у подошвы двух возвышенностей между Росокастро и Айтосом*“ [**Лопарев, X.** 1891, с. 29, бел. 104, цитирайки **Jireček, K.** 1886, S. 159]. Друга локализация е предложена от Димчо Момчилов – при село Козаре, Карнобатско, в планинския рид Гребенец. Цит. по: **Маринов, К.** 2007, с. 272, бел. 33.

²⁵ За названията Крън (Κρινός) и Мъглиж (Μουγλίζιον) у Мануил Фил вж. и езиковедския анализ на **Ковачев, Н.** 1980, с. 248.

²⁶ Вж. **Енчев, Т.** 2004 [2006], с. 185–191. Там търси местоположението на крепостта и **К. Иречек** [1898, с. 260].

²⁷ Така локализирано в: **ГИБИ, X**, с. 145, бел. 52, с препр. към Васил Аврамов и Константин Иречек. У **X. Лопарев** [1891, с. 29, бел. 103] не е посочена локализация („*Σωτήρος πόλις, местоположение неизвестно*“). Локализацията в X-я том на изданието „Гръцки извори за българската история“ се основава на предположението на Иречек, който пише: „*Споменуваният до нея [Камена, Κάμαινα] Σωτήρος πόλις е лежал на запад от Бургуджук при сегашното село Сотир, 3/4 ч. на изток от Сливен на южното подножие на планината, гдето един конски път завива в гористата планина през Ичера и Жеравна за Котел*“ [**Иречек, К.** 1898, с. 259].

²⁸ Във връзка с това име у Мануил Фил – в повърхностно грецизираното Урбицион ясно личи българското име Върбица – са правени предположения, че се е намирало при т.нар. Върбишко или Гериловско Градище, на около 2–3 км североизточно от с. Върбица

определи дали става дума за крепостта Бялград, близо до Преслав, или пък за крепостта със същото име във Върбишката долина; 13. **Галата** – близо до дн. гр. Варна; 14. **Петрич** – крепост близо до дн. с. Белослав; 15. **Проват** – средновековният Овеч, дн. гр. Провадия; 16. **Вица** или **Вича** – крепостта Бичина или Вичина на устието на р. Камчия; 17. **Емона** – крепост при н. Емине; 18. **Козяк** – при дн. с. Обзор; 18. **Кария** – Старо и Ново Оряхово до устието на р. Камчия; 19. **Стенос** – нелокализирано; 20. **Пацимиск** – нелокализирано; 21. **Овчага** – при дн. с. Овчага, в Лопушанския проход, на пътя Провадия – Карнобат.

Следващата група селища и крепости са:

25. **Твърдица** – на пътя Сливен – Елена²⁹; 26. **Червезица** – неизвестно, но у Мануил Фил се споменава заедно с Твърдица³⁰; 27. **Тича** – при с. Тича, на север от Котел, при горното течение на р. Тича; 28. **Козяк** – в Котленския проход, на североизток от Котел; 29. **Диавена** – крепостта Вида в Котленския проход³¹; 30. **Грамени** – при с. Градец, на пътя от Преслав за Сливен; 31. **Инок** – нелокализирано; 32. **Петровун** – нелокализирано; 33. **Теофилакт** – нелокализирано; 34. **Ичера** – при с. Ичера, в Ичеренския проход; 35. **Гологлед** – нелокализирано³².

По-скоро изолирано стоят:

36. **Червен** – при дн. с. Червен, Русенско; 37. **Дръстър (?)**³³ – дн. Силистра.

на възвишението покрай р. Герила. Герилград или Герилец се споменава в различни османски документи от XV–XVII в., за известно време – и като център на нахия, което засвидетелства известна приемственост между средновековното българско селище и наследилото го селище от османската епоха, стига да са точни отъждествяванията на Върбица на Мануил Фил с Герилец. Вж. повече у **Пенков, М.** 1973, pass., с лит.

²⁹ За названието Твърдица (Верδίτζα) у Мануил Фил вж. и езиковедския анализ на **Ковачев, Н.** 1980, с. 249.

³⁰ **Manuelis Philæ Carmen de M. Glavæ Tarkhanotis rebus militaribus...** – Manuelis, p. 250, v. 234, 235 (Καὶ Τζερβεσίσθα μαρτυρεῖ τὴν Βερδίτζαν, / Ὡς ἂν ὁ παρὼν ἀκριβέστερον μάθοι.).

³¹ Вж. бел. 18, по-горе.

³² В X том на изданието „Гръцки извори за българската история“ не е предложена локализация, по-късните локализации го свързват също с укрепителната система на проходите, именно – търсено е в района на Върбишкия проход в долината на р. Камчия, на северозапад от с. Везенково, в района на Сунгурларе, в местността Тепегьоз. Вж. **Маринов, К.** 2007, с. 271, бел. 28, с лит.

³³ В текста на поемата – Πρίστρία. Приема се, че това най-вероятно е Дръстър, вж. **Маринов, К.** 2007, с. 277, с препр. Освен К. Иречек и Ал. Кузев, цитирани от Кирил Маринов, това отъждествяване на Пристрия с Дръстър се приема и от редица други автори, като в това отношение тук няма да прилагам историографска справка. Известна несигурност за това отъждествяване се съдържа в категоризирането му от Мануил Фил като φρούριον, проблем, който Кирил Маринов преодолява с бележката, че Мануил Фил не се е стремил да отбелязва изрично от какъв тип е било съответното селище. Лопарев се съмнява, че Пристрия е Дръстър: „Πρίστρία, крепость, неизвестно где находящаяся; по Миллеру, это быть может Pristra, ныне Рушук; Πρίστρία есть также мест

Споменато е и едно добре познато българско областно название, датиращо още от средновековната епоха:

38. **Загора** – област или крепост; изразът у Мануил Фил е: „... и по-силният и по-смел дракон Стан, който разрушаваше тогава Загора“.

Разбира се, данните от поемата на Мануил Фил са трудни за тълкуване и основното, което те съдържат като известия, от тях вече е извлечено. Анализът на нейните данни несъмнено се нуждае от верификация на предположенията къде се локализират споменатите в нея селища, но и досегашните уточнения дават картината на сложна крепостна система, обрамчваща от двете страни Зигоса, т.е. разклонената на по-малки вериги Източна Стара планина. На цитираната по-горе картосхема в статията на Кирил Маринов добре се вижда разполагането на тези крепости от двете страни на Източна Стара планина, като намиращите се на юг според мене се разполагат в дискутирания „външен Зигос“. Несъмнено правомерна е идеята, с която завършва проучването си върху картината на сраженията и на крепостната система в т.нар. Зигос **Кирил Маринов** [2007, с. 284], като указва, че тази картина би била много по-ясна при по-детайлни археологически проучвания, които допълнително да изяснят времето на изграждане и презастрояване, продължителността на обитаване и други хронометрични данни за всяка крепост в коментирания укрепен район.

Тук само бегло ще илюстрирам колко плодотворен би могъл да бъде интердисциплинарният подход, опиращ се и върху такива данни за крепостите. Така например, дори само въз основа на подемен материал, Сергей Торбатов очертава следната много интересна картина на крепостната система в района на село Крепча, Поповско³⁴. Той успява да очертае тъкмо така значимата за темата детайлна картина на времето на съществуване на селищата и респ. крепостите в района на това съвременен селище, намиращо се в акваторията на река Черни Лом (по двата бряга на един от малките ѝ притоци), по пътя от средновековно Търново вероятно през Зикидева (Ковачевско кале)³⁵ или през крепостта при изворите на Калакоч дере (старобългарското Клокоч[еща] [река], срв. СелИ Клокотница)³⁶ и по поречието на Калакоч дере – към големия средновековен център

ность в Мармараше [–], во всяком случае не Δρήστρα πόλις τὸ παλαιὸν Δωροστόλος [–]“ [Лопарев, X. 1891, с. 30, бел. 114, с препратки за Пристра в Мармараш към **Acta Graeca, II**, р. 426, и за Дръстър = Доростол към **Boissonade, J. Fr. Anecdota Graeca, I**, р. 427].

³⁴ Тюркоезична транскрипция на старобългарско име от типа Крапец или Крапица. Вж. най-общо у мен, с лит.: **Йорданов, С.** 2015, с. 161. Име, идентично със споменатото от османския хронист Мехмед Нешри име *Крапчене / Гиртиче* [вж. **М. Нешри. Огледало на света...**, с. 94, 98; **Neşri Tarihi, I**, s. 245, 255].

³⁵ Вж. за името Зикидева и за най-вероятното му отъждествяване с крепостта Ковачевско кале моята публикация: **Йорданов, С.** 2015, с. 152–160.

³⁶ Вж. за етимологията на този хидроним: **Димитрова-Тодорова, Л.** 1986, с. 101–102. Изводът ѝ с аргументацията му е преповторен в: **Димитрова-Тодорова, Л.** 2009, с. 473.

Червен. Сергей Торбатов установява, че едната от трите крепости в района му – Джин кале или Крепча кале – вероятно е разрушена през XIII в. [Торбатов, С. 2016, с. 354]. Според Сергей Торбатов тя вероятно е била разрушена от татарите, но е възможно това да е станало и при похода на Михаил Глава Тарханиот в направление към Червен, т.е. към средновековния град при дн. с. Червен, Русенско, където по данните на Мануил Фил също се водят сражения. След разрушаването на Джин кале обитателите му се преместили в съседното Бююк кале, което приема и името, с което е споменато от Мехмед Нешри – това била Шишмановата твърдина Крапчене/Гирпиче [Торбатов, С. 2016, с. 357]. Впрочем в случая според мен е налице известно съвпадение между информацията на Мануил Фил и известията на Мехмед Нешри. И у двамата средновековни автори, когато се повествува за сраженията в района на Черни Лом, между обсажданите и превземани крепости са Червен и Крапец; ако Мануил Фил не споменава последната крепост, то археологическите данни правят до известна степен допустимо подобно твърдение. Крапец/Джин кале може да е разрушена при някое от татарските нашествия, но може да е пострадала и при действията на Михаил Глава Тарханиот в направление Червен – Пристрия.

4. И най-накрая – едно потвърждение на така предположената двустранна защитеност на проходите и всъщност на целия регион на Източна Стара планина се открива изненадващо, но всъщност съвсем закономерно, в онези исторически извори, чиято значимост за подхванатия анализ изведох в заглавието на настоящото изложение – османотурските извори. Една предварителна уговорка в това отношение е необходима несъмнено. Информация по така анализирани въпроси се открива не само в онези османотурски извори, към които тук ще се обърна в помощ на изясняването на основната ми идея – че данните за историческите събития във връзка с въстанието на Ивайло говорят за локализация на „огнището“ на неговите военно-политически начинания именно в Зигоса, но разбиран като название за струпването на планински вериги в т.нар. Източна Стара планина; например такава информация в студията си върху имената на крепостите у Мануил Фил Константин Иречек открива и в редица други османотурски извори. Използването за изясняването на основния въпрос, който ме занимава тук, както и на производни въпроси, на известията и на османотурските извори е перспективна задача, в решаването на която приносът на настоящия текст е единствено в това – да актуализира важността на тези извори за анализа и на този проблем. Тук ще изложа само най-общи съображения в това отношение, опирайки се на вече осъществени наблюдения от нашите историци.

4. 1. Несъмнено два от най-важните извори за хода на завоюването от османските турци на средновековна България са историческите съчинения на Ходжа Саадедин и на Мехмед Нешри. Те са познати на българските историци, които не са специалисти по османотурския период в историята на нашите земи, по

превода им на български език от Мария Калицин [вж. Саадедин, **Корона на историите...**; М. Нешри. **Огледало на света...**]. Тъкмо техните известия предоставят едно потвърждение на гореизложените съображения, на което бегло съм се спирал³⁷, и което тук ще повтора съвсем накратко.

4. 2. Става въпрос за това, че в указаните османотурски извори е налице информация, тълкувана от нашите историци като частично разкриваща военно-административното устройство на българската държава преди османското завоевание. Така, установява се, че владетелят на крепостта Косово (източно от дн. гр. Попово, може би средновековния Герилград, около дн. Върбища)³⁸, управлявал и крепостта Четрехезар. „Ако това е бил центърът на нахията Чотре (ок. дн. Сотире, Сливенско) – пише Веско Обрешков, – която се споменава сто години по-късно в османски актов материал, то областта, която се намира в подчинение на владетеля на Косово, се простира от двете страни на Стара планина, т.е. в нея се включват повече от една цивилни административно-териториални единици. Тази област е създадена, вероятно за да защитава старопланинските проходи. Другият по-интересен момент при формирането на тези военно-административни единици е при Мехмед Нешри. Той съобщава, че управител на Провадия е субашията Хюсеин бей. Това доказва, че важно значение за създаването на тази военно-административна единица освен военно-стратегическото положение на областта – отбраната на източните старопланински проходи, е имала и ролята на инородния етнически елемент, в случая вероятно от тюркски произход“ [Обрешков, В. 2001, с. 219].

Първото известие, коментирано от Обрешков, онова на Саадедин, уточнява наличието на огромна военно-административна единица с център Косово. Това е тъкмо районът на най-активно противодействие от страна на Ивайло срещу експанзията на войските на Михаил Глава Гарханиот. Според мен това е и „зигосът“, който Кирил Господинов търси неоснователно отгатак Стара планина. Това е и районът с прабългарско и впоследствие и куманско граничарско население, към което вероятно е принадлежал „Хюсеин“ – всъщност Асен – от Провадия, споменат в известието на Мехмед Нешри, както установява Страшимир Димитров³⁹. Дали той е администрирал и района на Крапец и Червен, или тези селища, вече отдалечени

³⁷ Йорданов, С. 2019, под печат, очерк първи, Ивайло und kein Ende. II. Към проучването на политическата идеология на средновековното българско общество.

³⁸ Въпросното Косово също е между важните центрове, които при похода си през 1388/1389 г. в този район Али паша завладява. Вж. М. Нешри. **Огледало на света...**, с. 98–99; **Neşri Tarihi, I**, s. 255–257. Огъждествяването му с Герилград: **Obreshkov, V.** 2001, pass.

³⁹ Вж. Димитров, С. 1977, с. 40–45. Твърде е възможно този факт да стои във връзка с войнушкото и респ. дервентджийското население в този регион през османския период. В това отношение заслужава да се отбележи наблюдението на Валери Стоянов, че „в по-ранния период на османското господство между християнското население нерядко са регистрирани и лица с тюркски (но не „осmano-турски“) произход на

по на север, са спадали към друг военно-административен район, доколкото те вече не са влизали в източностаропланинската укрепителна система, не може да се каже. Но според мен догадката на Веско Обрешков е много точна – действително единната укрепителна система в този възлов район се е нуждаела за по-оперативно управление от единно администриране. При това твърде вероятно е двама нейни административни управители през XIII век да са били Яков Светослав, който бил „τὼν κατὰ τὸν Αἴμου ὀρεινῶν ἄρχων“, и Ивайло, защитаващ Зигоса при експанзията на Византия към Търново – това също може би е точна догадка, допълваща онази на Веско Обрешков. Но и търсенето на по-специфичен смисъл на термина „Зигос“ от страна на Кирил Господинов сега придобива висока стойност – укрепителната система на Източна Стара планина действително охранява район, който отговаря на значението „по-равната планинска част между по-планински, през която се извършва преминаването“, указано от К. Амантос, както евентуално и на значението „боен ред“ у Фотий – по този начин терминът би могъл да обозначава очертаната от В. Обрешков военно-териториална единица, обрамчваща Източна Стара планина.

Да отбележа и това, че данните на османотурските извори са вероятно перспективни и с оглед на анализа на социалната база на населението, оказало се непосредствената военно-политическа опора на Лахана/Ивайло, което според вече публикуваното ми предположение е било военизирано граничарско население от епохата на Второто българско царство. Два са доводите в това отношение – това население е било вероятно отзивчиво спрямо пропагандата на Лахана/Ивайло, насочена срещу неспособността на Константин Асен Тих да защити независимостта на Търновска България. Косвено свидетелства в това отношение едно късно известие, отново от османотурските извори, регистриращо независимия дух и свободолюбие на това военизирано население. Така например османският историк Хюсеин (1568/69 – ок. средата на XVII в.) пише, че „по време на невернишкото управление“ войнуците били част от групата на военните (askeri tayfesinden), поради което след завоеването „понасяли извънредно тежко раетското [си] състояние“ и това бил един от мотивите османската власт по инициатива на втория румелийски бейлербей Тимурташ да ги включи във военната си организация, като използва опита им⁴⁰. И на второ място, допускам, че географската дислокация на войнушко (войнуганско) и отчасти дервентджийско население също отразява някогашната военно-териториална организация на Второто българско царство –

техните лични имена, което ни изправя пред сериозния проблем за възможната ономастична приемственост на отделни, ввели се в нашия народ по-големи или по-малки средновековни тюркски етнолингвистични групи (печенези, кумани и др.)“. Валери Стоянов указва в това отношение имена от типа на Асъо, Балика, Баджньо, Доган, Душман, Ермил, Куман, Къвкан, Ногой, Пармак, Тервел, Турто, Узгур, Чобан, Шишман и др., както и техните производни [Стоянов, В. 2001, с. 280].

⁴⁰ Йорданов, К. 2012, с. 33, бел. 2, по когото привеждам и известието на Хюсеин, Удивителни събития..., с. 696.

те изглежда са там, където е имало военизирано граничарско население и преди османското завоевание, например в Североизточна България – в Силистренско и в района на Източна Стара планина, които в османския период са включени в Силистренския санджак⁴¹. Ивайло освен в района на Стара планина развива военно-политическа дейност и в района на Дръстър – когато е притиснат от войските на Михаил Глава Тарханиот, той се укрепява в Пристрия, вероятно Дръстър, където успява да издържи една тримесечна обсада. А тъкмо в казите Силистра, Провадия и Ямбол са регистрирани войнуци в описа от 1528–1529 г. Така той действа в граничните укрепени райони на Второто българско царство, чиято източностаропланинска военно-териториална единица съответства на района с войнушко население в този опис – казите Провадия и Ямбол.

Близка е ситуацията, наблюдавана в Централна Северна България – сърцевинния район на Второто българско царство. И тук през османския период войнуци са регистрирани в райони, които е възможно да са били негови укрепени гранични райони – в казите Никопол, Търново и Ловеч. Според мене това също е между причините, принудили един друг политически деец от епохата на Второто българско царство, последният владетел на Търновска България Иван Шишман (срв. името Шишман сред регистрираните имена на войнуци), когато е притиснат от османските войски, да се укрепява именно в Никопол. В района на Никопол, вероятно още

⁴¹ Не съм правил подробна справка в това отношение, но приемственост се долавя от редица факти. Така например в нахията Чотре – съгласно догадката на Веско Обрешков, част от доосманската военно-териториална единица, обхващаща Източна Стара планина – са регистрирани дервентджийски селища, например селото Йенидже, вероятно днешното село Новачево, обл. Сливен. Вж. **Ковачев, Р.** 1997, с. 166, цит. по: **Йорданов, К.** 2015, с. 192, бел. 40. Разбира се, селища на войнуци и дервентджии са регистрирани в някогашния Зигос – от Ески Стамбулук до Ямбол – и в редица други места. Кръстьо Йорданов пише в това отношение: *„Войнушкият опис от 1529 г. показва още, че в началото на XVI в. войнушките селища на юг от Стара планина продължават да са концентрирани предимно в райони, които били стратегически важни през 70-те – 80-те г. на XIV в. В Ямболско и Сливенско например тези селища са разположени близо до източните старопланински проходи, водещи към все още незавоюваните към времето на създаване на войнушката институция територии на Шишмановото царство и Добруджанското деспотство [–]. В Средногорието и долината на Тополница пък войнушките селища са или в близост до земите на Шишманова България [–], или се намират в началото на важния път за Неврокоп и Беломорието [–], преминаващ през още незавладените напълно през третата четвърт на XIV в. Родопи“* [**Йорданов, К.** 2012 а, pass., с препратки съответно към **BOA TD 151**, 365–375; **BOA TD 151**, 345–363; **BOA TD 151**, 363–365]. За устройството на войнушката институция, първоначално включваща и служещи във войската т.нар. джебелю-войнуци, вж. напр.: **Йорданов, К.** 2015 а, с. 111–123, с лит. Във връзка с този въпрос любопитен и показателен факт е и запазването на термина *гьондер*, буквално „копие“, обозначаващ най-малката организационна войнушка единица, във фамилни имена от Варна. Вж. **Фамилното име Гьондеров....**, pass.

по времето на Второто българско царство, изглежда са били съсредоточени гранични военни подразделения, на които той е разчитал и към които е отправял разпорежданията си в откритите относително скоро негови заповеди (*орисмата*) към военачалниците му да се явят при него заедно с командваните от тях военни единици [вж. повече у **Овчаров, Н.** 1996, *passim*; **Овчаров, Н., Стоименов, Д.** 1999, *passim*].

И накрая, във връзка с въпроса за военизираното население като военно-политическа база на Лахана/Ивайло се оказва от значение привличането от страна на Васил Златарски на едно важно известие на Никифор Григора, което неясно защо той не оценява като имащо „историческа стойност“. Васил Златарски пише: „*Н. Григора, който се е ползвал от Пахимера, ни представя Ивайло в съвсем друг образ. „Между това, пише той, в тия времена се засилва един българин от овчарски род, но човек хитър и извънредно изобретателен, на име Лахана. След като привлякъл към себе си много прости и буйни хора, той прекарвал разбойнически живот, чрез което в късо време събрал голямо богатство и значителна войска” [...] И тъй, според Григора, Ивайло се издигнал чрез разбойничеството, което напълно противоречи на Пахимера. Очевидно, той излага тук накратко личното си впечатление, произведено нему от Пахимеровия разказ и затова то не може да има историческа стойност“* [Златарски, В. Н. 1972, с. 547, бел. 1; препратката към Никифор Григора: **Nicephori Gregorae Byzantina historia, I**, pp. 130₂₂ – 131₄]. Смятам, че с оглед на гореизложеното известие на Никифор Григора допълнително подкрепя извода, че Ивайло е принадлежал към висшата аристокрация – част от командния състав на военизираното граничарско население на Второто българско царство.

* * *

Вместо заключение, каквото едва ли е необходимо – перспективността на сведенията на османските хронисти от времето на завоеването, а и на други османотурски документи, за изясняване въпроси и от историята на средновековна България, е значителна. Тук, във връзка с анализа на един проблем от историята на Второто българско царство, се опитам да очертая това само с кратки бележки по тази несъмнено обширна проблематика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори/Records

ГИБИ, X – Гръцки извори за българската история. Том X. София: Издателство на Българската академия на науките, 1980 [Gratski izvori za balgarskata istoria. Tom X. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite, 1980.]

Мануил Фил, Панегирик за М. Д. Глава Тарханиот... – Manuel Philes. Εἰς τὰ τοῦ πρωτοστράτορος ἐκεῖνου τοῦ θαυμάστου στρατηγῆματα. – В: Х. Лопарев. Византійскій поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII–XIV веке. С.-Петербург, 1891, с. 47₁–54₃₃₇.

[Manuel Philes. Εἰς τὰ τοῦ πρωτοστράτορος ἐκείνου τοῦ θαυμαστοῦ στρατηγήματα. – V: X. Loparev. Vizantijskij poet Manuil Fil. K istorii Bolgarii v XIII–XIV veke. S.-Peterburg, 1891, s. 47₁–54₃₃₇.]

Мануил Фил. За подвизите... – Мануил Фил. За подвизите на прочутия чутовен протостратор. – ГИБИ, X, 138–148. [Manuil Fil. Za podvizite na prochutia chutoven protostrator. – GIBI, X, 138–148.]

М. Нешри. Огледало на света... – Мехмед Нешри. Огледало на света. История на османския двор. Превод от османотурски език и коментар М. Калицин. София, 1984. [Mehmed Neshri. Ogledalo na sveta. Istoria na osmanskia dvor. Prevod ot osmanoturski ezik i komentar M. Kalitsin. Sofia, 1984.]

Саадедин, Корона на историите... – Ходжа Саадедин. Корона на историите. Ч. I. Превод от османотурски език и коментар М. Калицин. София, 2001. [Hodzha Saadeddin. Korona na istoriite. Ch. I. Prevod ot osmanoturski ezik i komentar M. Kalitsin. Sofia, 2001.]

Славова, М. 2018 – Мирена Славова. Шеста книга от Историята на Георги Пахимер като извор за историята на възобновеното Българско царство (нов превод с бележки и коментар). – В: Българско царство. Сборник в чест на доц. д-р Георги Н. Николов. Отговорен редактор доц. д-р Ангел Николов. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018, 596–620. [Mirena Slavova. Shesta kniga ot Istoriyata na Georgi Pahimer kato izvor za istoriyata na vazobnovenoto Balgarsko tsarstvo (nov prevod s belezhki i komentar). – V: Balgarsko tsarstvo. Sbornik v chest na dots. d-r Georgi N. Nikolov. Otgovoren redaktor dots. d-r Angel Nikolov. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 2018, 596–620.]

Хюсеин, Удивителни събития... – Хюсеин. Беда’и ул-века’и (Удивительные события). Изд. текста, введения и общая ред. А. С. Тверитиновой. Аннот., оглавление и указатели Ю. А. Петросяна. Ч. 1. Москва, 1961. [Hyusein. Beda’i ul-veka’i (Udivitely’nye sobytija). Izd. teksta, vvedeniya i obshtaja red. A. S. Tveritinovoj. Annot., oglavlenie i ukazateli Ju. A. Petrosjana. Ch. 1. Moskva, 1961.]

Acta Graeca, II – Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. Collecta et ediderunt Fr. Miklosich et I. Müller. Vol. II. Vindobonae: C. Gerold, 1860.

BOA, TD 151 – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD 151 (Подробен регистър на войнуците от държавните конюшни за 1528/29 г. на територията на лива (санджак) София, лива (санджак) Никопол и казите Филибе, Пазарджик, Ямбол, Силистра и Одрин). [Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD 151 (Podroben registar na voynutsite ot darzhavnite konyushni za 1528/29 g. na teritoriyata na liva (sandzhak) Sofia, liva (sandzhak) Nikopol i kazite Filibe, Pazardzhik, Yambol, Silistra i Odrin).]

Boissonade, J. Fr. Anecdota Graeca – ANEKΔΟΤΑ. ANECDOTA GRZCA e codicibus regiis descriptis annotatione illustravit J. Fr. Boissonade. Vol. I–II. Parisiis: Excusum in Regio Typographeo, Regis Permissu, M. DCCC. XXX [1830].

Georg. Pachym., Éd. Failler – Laurent – Georges Pachymères. Relations historiques. 1–2. Livres I–VI. Édition, introduction et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent. Paris, 1984; 3–4. Livres VII–XIII. Édition, traduction française et notes par Albert Failler. Paris, 1999; 5. Index. Œables générales et lexique grec par Albert Failler. Paris, 2000.

Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis..., I et II – Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Editio emendatior et copiosior consilio B. G. Niebuhrii C. F. Instituta, auctoritate Academiae Litterarum Rebiae Borussicae continuata. Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim. Recognovit Immanuel Bekkerus. Volumen

prius. Bonnae: Impensis Ed. Weberi, MDCCCXXXV [1835]; Volumen elterum. Cum tabula lapidi inscripta. Bonnae: Impensis Ed. Weberi, MDCCCXXXV [1835].

Ioannes Siropulos, Oratio... – M. Bachmann. Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II Angelos (1185–1195). Text und Kommentar nebst Beiträgen zur Geschichte des Kaisers aus zeitgenössischen rhetorischen Quellen. München, 1935.

Manuelis Philæ Carmen de M. Glavæ Tarkhaniotis rebus militaribus... – Manuelis Philæ Carmina. CCXXXVII. Εἰς τὰ τοῦ πρωτοστράτορος ἐκείνου τοῦ θαυμαστοῦ στρατηγήματα. – In: Manuelis Philæ Carmina ex Codicibus Escorialensibus, Florentinus, Parisinis et Vaticanis nunc primum edidit E. Miller. Volumen posterius. Parisiis: Excusum in Typographeo Imperiali, Imperatoris permissu, MDCCC LVII [1857], 240–255.

Neşrî Tarihi, I – Mehmed Neşrî. Kitâb-i Cihan-Nümâ. Neşrî Tarihi. I. Cilt. Hazırlayanlar Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Üyesi ve G. E. E. Tarih öğretmeni; Dr. Mehmed A. Köymen, Ankara Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Tarih Doçenti. [Türk Tarih Kurumu Yayınlarından III. Seri – No. 2a]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949.

Nicephori Gregorae Byzantina historia, I – Corpus scriptorium historiae byzantinae. Editio emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii. Instituta, opera eiusdem Niebuhrii, Imm. Bekkeri, I. Schopeni, G. et L. Dindorfiorum aliorumque philologorum parata. Pars XIX. Nicephori Gregorae Byzantina Historia. Graece et Latine. Cum annotationibus Hier. Wolfii, Car. Ducangii, Io. Boivini et Cl. Capperonnerii. Cura Ludovici Schopeni. Volumen I. Bonnae: Impensii Ed. Weberi, MDCCCXXXIX [1829].

Изследвания / Works cited

Гагова, К. 2002 – Красимира Гагова. Тракия през българското средновековие. Историческа география. Второ допълнено и преработено издание. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002. [K. Gagova. Trakia prez balgarskoto srednovekovie. Istoricheska geografia. Vtoro dopolneno i preraboteno izdanie. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 2002.]

Господинов, К. Г. 2005 – Кирил Г. Господинов. Свърлижката приписка като исторически извор. – Исторически преглед, кн. 3–4, 2005, 151–174. [Kiril G. Gospodinov. Svarlizhkata pripiska kato istoricheski izvor. – Istoricheski pregled, kn. 3–4, 2005, 151–174.]

Господинов, К. Г. 2006 – Кирил Г. Господинов. Известията на Акрополит и Пахимер за българската история от 1256–1257 г.: Анализ и съпоставка. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. Редакционна колегия: доц. д-р Милияна Каймакамова, ст.н.с. II ст. д-р Христо Темелски, ст.н.с. II ст. д-р Илия Илиев, ст.н.с. II ст. д-р Лиляна В. Симеонова, гл. ас. д-р Георги Н. Николов. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006, 105–123. [Kiril G. Gospodinov. Izvestiyata na Akropolit i Pahimer za balgarskata istoriya ot 1256–1257 g.: Analiz i sapostavka. – V: Tangra. Sbornik v chest na 70-godishninata na akad. Vasil Gyuzelev. Redaktsionna kolegia: dotz. d-r Miliyana Kajmakamova, st.n.s. II st. d-r Hristo Temelski, st.n.s. II st. d-r Ilia Iliev, st.n.s. II st. d-r Lilyana V. Simeonova, gl. as. d-r Georgi N. Nikolov. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 2006, 105–123.]

Господинов, К. Г. 2013 – Кирил Г. Господинов. Къде е избухнал бунтът на Лаханас? Неизползвани данни за локализиране на събитието. – В: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. София, 2013, 363–372. [Kiril G. Gospodinov. Kade e izbuhnal buntat na Lahanas? Neizpolzvani dannii za lokalizirane na sabitieto. – V: Balgarsko srednovekovie: obshtestvo, vlast, istoriya. Sbornik v chest na prof. d-r Miliyana Kaymakamova. Sofia, 2013, 363–372.]

Градева, Р. 1993 – Р. Градева. Административна система и провинциално управление в българските земи през XV век. – В: Българският петнадесети век. София, 1993, 27–39. [R. Gradeva. Administrativna sistema i provintzialno upravljenje v balgarskite zemi prez XV vek. – V: Balgarskiyat petnadeseiti vek. Sofia, 1993, 27–39.]

Гюзелев, В. 1972 – Васил Гюзелев. Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. – Известия на Българското историческо дружество, кн. 28, 1972, 315–323. [Vasil Gyuzelev. Svedenia za istoriyata na Varna i Anhialo (Pomorie) prez XI v. v zhitieto na Kiril Fileot. – Izvestia na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo, kn. 28, 1972, 315–323.]

Гюзелев, В. 2009 – Васил Гюзелев. Българското царство през XIII век: насоки и фактори във външната му политика. – В: Сборник радова Византолошког института, XLVI. Београд, 2009, 119–128. [Vasil Gyuzelev. Balgarskoto tsarstvo prez XIII vek: nasoki i faktori vav vanshnata mu politika. – V: Zbornik radova Vizantoloshkog instituta, XLVI. Beograd, 2009, 119–128.]

Димитров, С. 1977 – Страшимир Димитров. Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие. – Векове, 1977, кн. 4, 40–45. [Strashimir Dimitrov. Upravitelyat na Provadiyskata krepost po vreme na osmanskoto nashestvie. – Vekove, 1977, kn. 4, 40–45.]

Димитрова-Тодорова, Л. 1986 – Лиляна Димитрова-Тодорова. Старинни географски названия в Поповско. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, X, 1986, № 1, 98–102. [Lilyana Dimitrova-Todorova. Starinni geografski nazvania v Popovsko. – Palaeobulgarica/Starobalgaristika, X, 1986, N. 1, 98–102.]

Димитрова-Тодорова, Л. 2009 – Лиляна Димитрова-Тодорова. Исторически, езикови и ономастични свидетелства за българския произход на турскоезичното население в с. Крепча, Поповско. – В: Състояние и проблеми на българската ономастика. Том 9. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2009, 466–476. [Lilyana Dimitrova-Todorova. Istoricheski, ezikovi i onomastichni svidetelstva za balgarskiya proizhod na turskoezichno-to naselenie v s. Kreпча, Popovsko. – V: Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika. Tom 9. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2009, 466–476.]

Енчев, Т. 2004 [2006] – Тодор Енчев. За етимологията на топонима Колена. – Епохи. Юбилейна книжка в чест на проф. д-р Златозара Гочева, II част. Година XII, 2004, 3–4, Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2006, 185–191. [Todor Enchev. Za etimologiyata na toponima Kolena. – Epohi. Jubileyna knizhka v chest na prof. d-r Zlatozara Gocheva, II chast. Godina XII, 2004, 3–4, Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2006, 185–191.]

Златарски, В. Н. 1918–1941, I–III – Васил Н. Златарски. История на българската държава. I–III. София. [Vasil N. Zlatarski. Istoriya na bylgarskata dyrzhava. I–III. Sofia, 1918–1941.]

Златарски, В. Н. 1972 – Васил Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Том III. Второ българско царство. България при Асеневици (1187–1280). София: Наука и изкуство. [Vasil N. Zlatarski. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. Tom III. Vtoro balgarsko tsarstvo. Bulgaria pri Asenevtsi (1187–1280). Sofia: Nauka i izkustvo.]

Иречек, К. 1898 – Константин Иречек. Християнският елемент в топографическата номенклатура на балканските земи. Превод от чешки Ст. Аргиров. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец, XI, 1898, № 55–56, 223–268. [Konstantin Irechek. Hristiyanskiyat element v topograficheskata nomenklatura na balkanskite zemi. Prevod ot cheshki St. Argirov. – Periodicheskoto spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sredetz, XI, 1898, N 55–56, 223–268.]

Йорданов, К. 2012 – Кръстьо Йорданов. Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV–XVI век: Йерархична структура, функции и кадрови състав. – Исторически преглед, 2012, № 3–4, 33–85. [Krstyio Yordanov. Komandno-upravleniski aparat na voynushkata institutsia v balgarskite zemi pod osmanska vlast prez XV–XVI vek: Yerarhichna struktura, funksiia i kadrovi sastav. – Istoricheski pregled, 2012, N. 3–4, 33–85.]

Йорданов, К. 2012 а – Кръстьо Йорданов. Селищата с войнушко население от казата Филибе в края на XV и първата половина на XVI век. – В: Исторически музей – Полски Тръмбеш. От регионалното към националното – история, краезнание и музейно дело. Велико Търново, 2012, 217–228. < [**Йорданов, К.** 2015 – Кръстьо Йорданов. Дервентджийството в района на Стара планина и Предбалкана през XVI в. – В: Регионален исторически музей, Габрово. Известия. Том II, 2014, Велико Търново: Фабер, 2015, 174–193. \[Krstyio Yordanov. Derventdzhiystvoto v rayona na Stara planina i Predbalkana prez XVI v. – V: Regionalen istoricheski muzey, Gabrovo. Izvestia. Tom II, 2014, Veliko Tarnovo: Faber, 2015, 174–193.\]](https://www.academia.edu/3450429/Сб._От_регионалното_към_националното.ИМ-Полски_Тръмбеш_ВТ_2012г._с.217–228.Войнуците_във_Филибе_XV-XVI_в.,_достъпен_–_януари_2019_г._> [Krstyio Jordanov. Selishtata s voynushko naselenie ot kazata Filibe v kraia na XV i parvata polovina na XVI vek. – V: Istoricheski muzey – Polski Trambesh. Ot regionalното kam natzionalното – istoria, kraeznanie i muzeyno delo. Veliko Tarnovo, 2012, 217–228.]</p></div><div data-bbox=)

Йорданов, К. 2015 а – Кръстьо Йорданов. Общи наблюдения за устройството на войнушката институция в Румелия и естеството на войнушката служба в държавните конюшни през XVI век според информацията на един османски войнушки регистър от 1528/29 г. – В: Дриновский збірник/Дриновски сборник. Том VIII. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2015, 111–123. [Krstyio Yordanov. Obshti nablyudenia za ustroystvoto na voynushkata institutsia v Rumelia i estestvoto na voynushkata sluzhba v darzhavnite konyushni prez XVI vek spored informatsiyata na edin osmanski voynushki registar ot 1528/29 g. – V: Drinovs’kij zbyrnik/Drinovski sbornik. Tom VIII. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, 2015, 111–123.]

Йорданов, С. 2015 – Стефан Йорданов. Из античната и средновековната топонимия на Поломието. – В: Исторически музей – Попово. Поломието. Находки, събития, личности. VII и VIII национални научни конференции. Велико Търново, 2015, 152–179. [Stefan Yordanov. Iz antichnata i srednekovnata toponimia na Polomieto. – V: Istoricheski muzey – Popovo. Polomieto. Nahodki, sabitia, lichnosti. VII i VIII natsionalni nauchni konferentsii. Veliko Tarnovo, 2015, 152–179.]

Йорданов, С. 2019, под печат – Стефан Йорданов. Socii et potestatis Imperii Bulgarorum descriptio. Проучвания върху социалната история на средновековна България. – Епохи. Supplementum I (2018). Велико Търново, 2019. [Stefan Jordanov. Socii et potestatis Imperii Bulgarorum descriptio. Prouchvania varhu sotsialnata istoria na srednekovna Balaria. – Epohi. Supplementum I (2018). Veliko Tarnovo, 2019.]

Калицин, М., Мутаfoва, К. 2003 [2012] – Мария Калицин, Красимира Мутаfoва. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2003; второ допълнено издание: Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2012. [Maria Kalitsin, Krassimira Mutafova. Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska kaza. Veliko Tarno-

vo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy", 2003; vtoro dopalнено izdanie: Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy", 2012.]

Ковачев, Н. 1980 – Николай Ковачев. Названията на няколко укрепени средновековни селища като извор за етногенезиса на българския народ. – В: Средновековният град. Редактор проф. Петър Петров. [Българско историческо дружество. Научни конференции. № 2]. София, 1980, 243–252. [Nikolay Kovachev. Nazvaniyata na nyakolko ukrepeni srednovekovni selishta като извор за etnogenezisа na balgarskia narod. – V: Srednovekovniyat grad. Redaktor prof. Petar Petrov. [Balgarsko istorichesko druzhestvo. Nauchni konferentsii. N 2]. Sofia, 1980, 243–252.]

Ковачев, Р. 1995 – Румен Ковачев. Никополският санджак през XV–XVI в. Административно-териториално деление. – Исторически преглед, 1994–1995, № 3, 163–167. [Rumen Kovachev. Nikopolskiyat sandzhak през XV–XVI v. Administrativno-teritorialno delenie. – Istoricheski pregled, 1994–1995, N. 3, 163–167.]

Ковачев, Р. 1997 – Румен Ковачев. Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. Превод и коментар на новооткрит тимарски опис от последната четвърт на XV век, съхраняван в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Под редакцията на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров. София, 1997. [Rumen Kovachev. Opis na Nikopolskia sandzhak от 80-te godini на XV v. Prevod i komentar na novootkrit timarski opis от poslednata chetvart на XV vek, sahranyavan v Orientalския otdel на Narodnata biblioteka "Sv. sv. Kiril i Metodiy". Pod redaktsiyata на chl.-kor. prof. Strashimir Dimitrov. Sofia, 1997.]

Ковачев, Р. 2001 – Румен Ковачев. Нахията Хоталич в началото на XVII век – селища, население, елементи от стопанското развитие. – В: *Studia Balcanica*. 23. Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001, 260–285. [Rumen Kovachev. Nahiyata Hotalich v nachaloto на XVII vek – selishta, naselenie, elementi от stopanskoto razvitie. – V: *Studia Balcanica*. 23. Izsledvania v chest на chl.-kor. profesor Strashimir Dimitrov. Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 2001, 260–285.]

Лопарев, Х. 1891 – Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII–XIV веке Хрисанфа Лопарева, секретаря Императорского общества любителей древней письменности. С.-Петербург: Типография Императорской Академии наук, Вас. Остр., 9 лин., № 12, 1891. [Vizantijskij poet Manuil Fil. K istorii Bolgarii v XIII–XIV veke Hrisanfa Lopareva, sekretarja Imperatorskogo obshtestva ljubitelej drevnej pisymennosti. S.-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk, Vas. Ostr., 9 lin., N 12, 1891.]

Маринов, К. 2007 – Кирил Маринов. Михаил Дука Глава Тарханиот и крепости Гема в конце XIII в. – В: *Byzantina et Slavica Cracoviensia*, V. *Bizantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone. From the Ninth to the Fifteenth Century*. Edited by Miliana Kaimakamova, Maciej Salamon, Małgorzata Smorag Różycka Bryzek. Cracow, 2007, 267–284. [Kiril Marinov. Mihail Duka Glava Tarhaniot i kreposti Gema v kontzе XIII v. – V: *Byzantina et Slavica Cracoviensia*, V. *Bizantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone. From the Ninth to the Fifteenth Century*. Edited by Miliana Kaimakamova, Maciej Salamon, Małgorzata Smorag Różycka Bryzek. Cracow, 2007, 267–284.]

Маринов, К. 2013 – Кирил Маринов. Преминаването на планинските проходи според византийските и някои антични трактати за военното изкуство. – В: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. Съст. Г. Н. Николов, А. Николов. София, 2013, 205–220. [Kiril Marinov. Preminavaneto на planinskite prohodi

spored vizantiyskite i nyakoi antichni traktati za voennoto izkustvo. – V: Balgarsko srednovekovie: obshtestvo, vlast, istoria. Sbornik v chest na prof. d-r Miliyana Kaymakamova. Sast. G. N. Nikolov, A. Nikolov. Sofia, 2013, 205–220.]

Маринов, К. 2013/2014 – К. Маринов. Как трябва да се водят планински сражения. Препоръки в някои византийски и антични стратегикони. – Bulgaria Mediaevalis, 2013/2014, Нр. 4/5, 363–381. [Kiril Marinov. Kak tryabva da se vodiyat planinski srazhenia. Preporaki v nyakoi vizantiyski i antichni strategikoni. – Bulgaria Mediaevalis, 2013/2014, Nr. 4/5, 363–381.]

Маринов, К. 2015 – Кирил Маринов. Бунтовният Хемус. Масивът като база за нападения и убежище по време на първите Асеневици. – Епохи, том XXIII (2015), кн. 2, 330–347. [Kiril Marinov. Buntovniyat Hemus. Masivat kato baza za napadeniya i ubezhishte po vreme na parvite Asenevtsi. – Epohi, Volume XXIII (2015), Issue 2, 330–347.]

Мутафова, К. 2001 – Красимира Мутафова. Средища на ислямския мистицизъм в старата столица Търново. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Т. 7. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. София, 2001, 409–447. [Krasimira Mutafova. Sredishta na islyamskia mistitsizam v starata stolitsa Tarnovo. – V: Istoria na myusyulmanskata kultura po balgarskite zemi. T. 7. Mezhdunaroden tsentar po problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia. Sofia, 2001, 409–447.]

Мутафова, К. 2003 – Красимира Мутафова. Бившият столичен център в османотурски документи от XVI век. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Изследвания и материали от международната научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Йордан Андреев, 14–15 май 1999 г. Ред.: К. Попконстантинов, Кр. Мутафова, М. Младенов. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2003, 578–596. [Krasimira Mutafova. Bivshiyat stolichen tzentar v osmanoturски dokumenti ot XVI vek. – V: Traditsii i priemstvenost v Bulgaria i na Balkanite prez srednite vekove. Izsledvania i materiali ot mezhdunarodnata nauchna konferentsia v chest na 60-godishninata na prof. d.i.n. Yordan Andreev, 14–15 may 1999 g. Red.: K. Popkonstantinov, Kr. Mutafova, M. Mladenov. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2003, 578–596.]

Мутафова, К. 2008 – Красимира Мутафова. Възможности за изследване на българската история през XV–XVII в. в Истанбулския османски архив. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Материали от научната конференция, организирана от ИЮФ, ноември 2006 г., Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2008, 141–155. [Krasimira Mutafova. Vazmozhnosti za izsledvane na balgarskata istoria prez XV – XVII v. v Istanbulskia osmanski arhiv. – V: Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie. Materiali ot nauchnata konferentsia, organizirana ot IYuF, noemvri 2006 g., Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2008, 141–155.]

Мутафова, К. 2009 – Красимира Мутафова. Антропоними на православно население в Търново и Търновско в османски документи, незасвидетелствани в ономастичната справочна литература. – В: Състояние и проблеми на българската ономастика. Т. 9. Велико Търново, 2009, 514–534. [Krasimira Mutafova. Antroponimi na pravoslavnoto naselenie v Tarnovo i Tarnovsko v osmanski dokumenti, nezasvidetelstvani v onomastichnata spravochna literatura. – V: Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika. T. 9. Veliko Tarnovo, 2009, 514–534.]

Неделчева, Н. 2017 – Невена Неделчева. Наши юбиляри: Проф. д-р Красимира Мутафова. Биобиблиографска справка в чест на 60-годишнината ѝ. – Епохи, том XXV (2017), кн. 2, 502–518. [Nevena Nedelcheva. Nashi yubilyari: Prof. d-r Krasimira

Mutafova. Biobibliografska spravka v chest na 60-godishninata j. – Epohi, tom XXV (2017), kn. 2, 502–518.]

Николов, Г. 2009 – Георги Николов. Вътрешнополитическо развитие на възобновеното Българско царство (края на XII – края на XIII век): фактори и проблеми. – В: Сборник радова Византолошког института, XLVI. Београд, 2009, 167–177. [Georgi Nikolov. Vtreshno-politicheskoto razvitiye na vazobnovenoto Balgarsko tzarstvo (kraya na XII – kraya na XIII vek): faktori i problemi. – V: Zbornik radova Vizantoloskog instituta, XLVI. Beograd, 2009, 167–177.]

Обрешков, В. 2001 – Веско Обрешков. Типология на административно-териториалното деление на Балканите (средата на XIV–XV век). – В: Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. 1. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 2001, 215–226. [Vesko Obreshkov. Tipologia na administrativno-teritorialnoto delenie na Balkanite (sredata na XIV–XV vek). – V: Izsledvania v chest na chl.-kor. profesor Strashimir Dimitrov. 1. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“, 2001, 215–226.]

Овчаров, Н. 1996 – Николай Овчаров. Последната война на цар Иван Шишман (1388 – 1395). – Palaeobulgarica/Starobulgaristika, 1996, № 1, 62–85. [Nikolay Ovcharov. Poslednata voyna na tsar Ivan Shishman (1388–1395). – Palaeobulgarica/Starobulgaristika, 1996, N. 1, 62–85.]

Овчаров, Н., Стоименов, Д. 1999 – Николай Овчаров, Димитър Стоименов. Нови виждания за цар Иван Шишман и края на Търновското царство по данни от средновековните ръкописи. – Palaeobulgarica/Starobulgaristika, 1999, № 4, 64–89. [Nikolay Ovcharov, Dimitar Stoimenov. Novi vizhdaniya za tsar Ivan Shishman i kraya na Tarnovskoto tsarstvo po dannii ot srednovekovnite rukopisi. – Palaeobulgarica/Starobulgaristika, 1999, N. 4, 64–89.]

Павлов, П. 2000 а – Пламен Павлов. Руски „бродници“, политически емигранти и авантюристи във Второто българско царство. – В: Пламен Павлов. Бунтари и авантюристи в средновековна България. Велико Търново: Абагар, 2000, 167–177. [Plamen Pavlov. Ruski „brodnitsi“, politicheski emigranti i avanturisti vav Vtoroto balgarsko tsarstvo. – V: Plamen Pavlov. Buntari i avanturisti v srednovekovna Balgarija. Veliko Tarnovo: Abagar, 2000, 167–177.]

Павлов, П. 2000 б – Пламен Павлов. Военачалници и съюзници кумани, татари и алани във Второто българско царство. – В: Пламен Павлов. Бунтари и авантюристи в средновековна България. Велико Търново: Абагар, 2000, 178–192. [Plamen Pavlov. Voenachalnitzi i sayuznitzi kumani, tatari i alani vav Vtoroto balgarsko tsarstvo. – V: Plamen Pavlov. Buntari i avanturisti v srednovekovna Balgaria. Veliko Tarnovo: Abagar, 2000, 178–192.]

Павлов, П. 2005 – Пламен Павлов. Военачалници и съюзници кумани, татари и алани във Второто българско царство. – В: Пламен Павлов. Бунтари и авантюристи в средновековна България. Варна: LiterNet, 2005 < https://litenet.bg/publish13/p_pavlov/_buntari/voenachalnitzi.htm, достъпен март 2018 г. >. [Plamen Pavlov. Voenachalnitzi i sayuznitzi kumani, tatari i alani vav Vtoroto balgarsko tsarstvo. – V: Plamen Pavlov. Buntari i avanturisti v srednovekovna Balgaria. Varna: LiterNet, 2005 < https://litenet.bg/publish13/p_pavlov/_buntari/voenachalnitzi.htm, dostapen mart 2018 g. >.]

Павлов, П. 2009 – Пламен Павлов. Ивайло – „смелото сърце“ на България. – В: „България, земя на блажени...“ In memoriam professoris Iordani Andreevi. Международна конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев. Велико Търново, 29–31 октомври 2009 г. Велико Търново: Издателство „ИВИС“, 2009, 375–383. [Plamen Pavlov. Ivaylo – „smeloto syrtse“ na Bylgaria. – V: „Balgaria, zema na blazheni...“ In memoriam professoris Iordani Andreevi. Mezhdunarodna konferentzia v pamet na prof. d.i.n. Yordan Andreev. Veliko Tarnovo, 29–31 oktomvri 2009 g. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo „IVIS“, 2009, 375–383.]

Пенков, М. 1973 – Минко Пенков. Следи от изчезнали селища в Герлово. – Векове, 1973, кн. 5, 69–73. [Minko Penkov. Sledi ot izchezneli selishta v Gerlovo. – Vekove, 1973, kn. 5, 69–73.]

Сметанин, В. А. 1975 – В. А. Сметанин. Расходы Византии на армию и флот (1282–1453). – В: Античная древность и Средние века. Вып. 12. Свердловск, 1975, 117–125. [V. A. Smetanin. Rashody Vizantii na armiju i flot (1282–1453). – V: Antichnaja drevnost' i Srednie veka. Вып. 12. Sverdlovsk, 1975, 117–125.]

Сметанин, В. А. 1976 – В. А. Сметанин. Турецкое нашествие и военные издержки Византии (1282–1453). – В: Античная древность и Средние века. Вып. 13. Свердловск, 1976, 97–113. [V. A. Smetanin. Turetskoe nashestvie i voennye izderzhki Vizantii (1282–1453). – V: Antichnaja drevnost' i Srednie veka. Вып. 13. Sverdlovsk, 1976, 97–113.]

Старогръцко-български речник... – Старогръцко-български речник. Съставители Мих. Войнов, Вл. Георгиев, Бор. Геров, Д. Дечев, Ал. Милев, М. Тонев. Четвърто издание. Предговор проф. Богдан Богданов. София: Фондация „ОТВОРЕНО ОБЩЕСТВО“, 1992. [Starogratsko-balgarski rechnik. Sastaviteli Mih. Vojnov, Vl. Georgiev, Bor. Gerov, D. Dechev, Al. Milev, M. Tonev. Chetvarto izdanie. Predgovor prof. Bogdan Bogdanov. Sofia: Fondatsia „OTVORENOOBSHTESTVO“, 1992.]

Стоянов, В. 2001 – Валери Стоянов. Наблюдения върху османотурските документални извори за „специалните“ категории население в земите под османска власт. – В: Валери Стоянов. VALERISTICA POLYHISTORICA – 2. Избрани приноси към гранични области на историята. София: Институт за исторически изследвания при БАН, 2011, 271–294. [Valeri Stoyanov. Nablyudenia varhu osmanoturските dokumentalni izvori za “spetsialnite” kategorii naselenie v zemite pod osmanska vlast. – V: Valeri Stoyanov. VALERISTICA POLYHISTORICA – 2. Izbrani prinosi kam granichni oblasti na istoriyata. Sofia: Institut za istoricheski izsledvania pri BAN, 2011, 271–294.]

Първа публикация: Исторически преглед, 44, 1988, № 3, 58–70.

Тачева, М. 1997 – Маргарита Тачева. История на българските земи в древността през елинистическата и римската епоха. Второ допълнено издание. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Margarita Tacheva. Istoria na balgarskite zemi v drevnostta prez elinisticheskata i rimskata epoha. Vtoro dopalнено izdanie. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Oхridski”.]

Торбатов, С. 2016 – Сергей Торбатов. Градищата край Крепча. – В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. II. Проф. д-р Борис Борисов. Ученици и приятели. Велико Търново: Издателство „Ивис“, 2016, 347–370. [Sergey Torbatov. Gradishtata край Крепча. – V: Velikotarnovskiyat universitet “Sv. sv. Kiril i Metodiy” i balgarskata arheologia. II. Prof. d-r Boris Borisov. Uchenitsi i priyateli. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo “Ivis”, 2016, 347–370.]

Asdracha, C. 1975 – Catherine Asdracha. Le terme “Haemus” chez Pachymère. – In: Studia Balcanica. 10. Recherches de géographie historique. Sofia, 1975, 137–142.

Birken, A. 1976 – A. Birken. Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden.

Chapman, C. 1926 – C. Chapman. Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire byzantin. Paris.

Fine, J. V. A. 1983 – John V. A. Fine. The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth Century to Late Twelfth Century. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Fine, J. V. A. 1994 – John V. A. Fine. The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Georgieva, S. 2012 – Sashka Georgieva. Bulgarian-Byzantine marital diplomacy from 1185 to 1280. – Bulgaria Mediaevalis, Volume 3/2012. Sofia: Bulgarian Historical Heritage Foundation, 2012, 431–452.

Hartmann, U. 2015 – Udo Hartmann. Herrscher mit geteilten Loyalitäten. Vasallenherrscher und Klientkönige zwischen Rom und Parthien. – In: Baltrusch, Ernst, und Wilker, Julia (Eds.). *Amici – socii – clientes?* Abhängige Herrschaft im Imperium Romanum. Berlin: Edition Topoi, 2015, 301–362.

Hopf, C. 1868 – C. Hopf. Geschichte Griechenlands im Mittelalter. Leipzig.

Jireček, K. 1886 – K. Jireček. Archäologische Fragmente aus Bulgarien. – Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, 10, 1886, 43–104, 129–209.

Jones, A. H. M. 1940 – A. H. M. Jones. Rome and her client states in the east. – Journal of the Royal Central Asian Society, Volume 27, 1940, Issue 2, 201–210.

Margos, A. 1970 – Ara Margos. Au sujet de la localisation de la forteresse médiévale Διαβρίνα /-Твина. – Studia Balcanica, t. I. Recherches de Géographie historique. Sofia, 1970, 103–112.

Obreshkov, V. 2001 – Vesko Obreshkov. Administrative territorial division of Medieval Bulgaria in the 13th–14th century. – Études Balkaniques, 2001, No. 4, 100–115.

Ostrogorski, G. 1968 – Georg Ostrogorski. Dzieje Bizancjum. Przekład pod redakcją Haliny Evert-Kappesowej. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Soustal, P. 1991 – P. Soustal. Tabula Imperii Byzantini. Bd. 6: Thrakien (Thrakē, Rodopē, Haimimontos). Wien.

Интерактивни материали / Interactive Publications

Фамилното име Гьондеров... – [ozone]. Към етимологията на фамилното име Гьондеров. – В: Топонимии ~ езикът на земята < https://toponymio.wordpress.com/2017/03/05/etymology_gyonderov_family_name/#more-2189 >, достъпен – януари 2019 г.